

**İrina NEVSKAYA; Marcel ERDAL. Interpreting the Turkic
Runiform Sources and the Position of the Altai Corpus,
Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 2015, 224 pp. ISBN: 978-3-
87997-417-7**

Osman Fikri SERTKAYA

İstanbul/Turkey

E-mail: sertkayaosmanfikri@mynet.com

Türklerin en eski yerleşim bölgelerinden olan Dağlık Altay (Gorno-Altay) havalisinde runik harflerle yazılmış irili ufaklı yüzonbeşten fazla yazıt tespit edilmiştir.

Türkiye’de Altay havalisindeki yazıtlardan sadece ilk ikisi hakkında yayın yapılmıştır. Bunlardan birincisi 1700’lü yıllarda bulunarak 1726’da Büyük Petro’nun kâtibi MAKAROV tarafından İmparatorluk Kunstkamara’sına getirilen ve 22 runalık metin ihtiva eden, ‘Sibiryaya Maşrapası’ adlı gümüş maşrapanın tabanında, ikincisi ise 1865’te RADLOFF tarafından bulunan, 4 runa ile bir damgayı ihtiva eden, ‘Katandı Maşrapası’ adlı gümüş maşrapanın tabanında bulunmaktadır. Bu iki maşrapanın metni, ORKUN tarafından “İki Gümüş Maşrapa Yazıtı” başlığı ile yayımlanmıştır (1939: 143-149).

Dağlık Altay bölgesindeki runik yazıtlar ilk olarak PALLAS tarafından bulunmuş ve 1818-1819'da SPASSKI'nin yayımladığı Atlas'ta yer almıştır (1818: 77-78; 1819: Tablo 11).

1900'lü yıllarda YEVTYUHOVA ile KISELYEV'in TENİŞEV'in, SEYDAKMETOV'un, UBRYATOVA'nın çeşitli yayınlarını, 1960'lı yıllardan itibaren KUBAREV'in sonra da oğlu Gleb V. KUBAREV'in Yustud deresindeki, Koş-Ağaç bölgesi'ndeki, Taldu-Ayru vadisindeki bazı Altay yazıtlarını bulduğunu görüyoruz.

1980'li yıllardan itibaren Yenisey metinlerinin önde gelen araştırmacılarından VASILYEV'in de Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Sibirya Kolu'nun Dil ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü'nün Arkeoloji ekibi ile Gorno-Altay Bilim Araştırmaları enstitüsü mensuplarının yaptıkları saha araştırmaları sonucunda yeni yazıtlar keşfedilmiştir.

Altay araştırmacıları arasında TIBIKOVA, KYZLASOV, KUBAREV, MATOÇKİN, KOÇEYEV, SOSEDKO gibi isimlerin sahada yaptıkları araştırmalar birçok yeni yazıtın bulunmasını sağlamıştır.

2000'li yılların başında *Deutsche Forschungsgemeinschaft*'ın desteği ile Frankfurt Goethe Üniversitesi'nden ERDAL, Dağlık Altay Devlet Üniversitesi'nden TIBIKOVA, Kuzbass Devlet Pedagoji Akademisi'nden NEVSKAYA'nın koordinatörlüğünde Dağlık Altay bölgesi yazıtlarını araştırmışlar ve 90 yazıtı sıralayarak kataloglamışlar ve çalışmalarını "*Katalog Drevnetyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Gornogo-Altaya*" başlığıyla, 2012'de Gorno-Altaysk'ta yayımlamışlardır.

75 Altay yazıtı da VASILYEV tarafından hazırlanan ve 2013'te Astana'da yayımlanan "*Korpus Tyurkskih Runi-çeskih Nadpisey Yujnoy Sibiri, Çast 1, Drevnetyurkskaya Epigrafika Altaya*" adlı bir başka katalog çalışmasında işlenmiştir.

"*Interpreting the Turkic Runiform Sources and the Position of the Altai Corpus*" adlı eserde 19'u İngilizce, 1'i Rusça olan 20 araştırma yer almaktadır.

Bu araştırmalar şunlardır:

0. İrina Nevskaya ve Marcel Erdal "*Introduction*" (s. 8-16) adlı yazılarında bu kitap ve kitapta yer alan araştırmalar hakkında bilgi vermekte ve bu 20 araştırmayı müteveffa KUBAREV'in anısına takdim etmektedirler.

1. Gleb V. Kubarev, “*Vladimir Dmitrievič Kubarev, Biographical Sketch (14.08.1946-08.05.2011)*” (s. 17-24) başlıklı yazısında babasının bilimsel hayatını anlatmaktadır. Novosibirsk Devlet Üniversitesi Humaniter Bilimler Fakültesi’nde araştırma görevlisi olarak bilimsel hayatına başlayan ve listesi verilen 22 Monografisi ile 400’den fazla araştırması olan KUBAREV, 1997’de Alman Arkeoloji Enstitüsü (Berlin), 1998’de Eski Sanat Araştırmalarının Sibiryası Cemiyeti’nin, 2001’de Göçebe Kültürleri Araştırmalarının Uluslararası Enstitüsü’nün (Ulan-Bator), muhabir üyesi unvanlarını almış, 2003’te Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü profesörü görevine de atanmıştır.

Benden üç gün sonra doğan KUBAREV ile karşılaşmamamın benim açımdan kayıp olduğunu düşünüyorum. Kendisinden saha ile ilgili çok şey öğrenebilirdim. Genç yaşta ölümü bilim âlemi için büyük bir kayıptır. Yaşasa idi daha uzun yıllar bilimsel hayatı devam edecekti. Toprağı bol olsun!

2. Vladimir D. Kubarev, “*Studying the Runic Inscriptions and Petroglyphs of Kalbak-Tash (republic Altay)*” (s. 25-34) başlıklı çalışmada 30’den fazla yazıt bulunan Kalbak-Taş bölgesindeki yazıtlar değerlendirilmektedir.

3. Rysbek Alimov, “*Some Advancements to the Decipherment of the Sign X in Tien Shan Turkic Runic Inscriptions*” (s. 35-41) başlıklı çalışmada Kırgızistan’da bulunan bazı yazıtlardaki bir ligatürün ses değerinin /nç/ olduğunu ligatürleri karşılaştırarak anlatmaktadır.

4. Marcel Erdal, “*Did the Old Turkic Writing System have Syllabic Characters?*” (s. 42-45) başlıklı çalışmada Eski Türk yazı sisteminin hece karakterli bir yazı olup olmadığı konusunu işlemektedir. Bazı ligatürlerin hece değeri üzerinde durmakta, bazı runaların ön ünlülü durumunu değerlendirmektedir.

5. Toshio Hayashi, “*İllig Qagan or illik Qagan? A Small Inscription on a Roof Tile*” (s. 46-54) başlıklı çalışmada Tsetsüüh ve Bugut külliyeleri üzerindeki incelemelerini ve birinci kağanlık dönemine ait olduğu söylenen Tsetsüüh külliyesinde bulunan bir kiremit parçası üzerindeki 𐰃𐰄𐰅𐰆 il-l(i)k okunan yazıt ve bu kelime ile kimin kastedildiği konusu üzerinde durmaktadır.

HAYASHI, Sui-şu, 84, r3’te geçen ve İşbara Kağan’ın Çin İmparatoruna yazdığı mektubun RYBATZKI tarafından yapılan interpretasyonunu vermektedir.

RYBATZKI'nin interpretasyonu doyurucu değildir. Konunun daha iyi anlaşılması için Daha önce BOMBACI ve BAZIN'in yaptıkları interpretasyonları ve transkripsiyonları vermesi gerekmez miydi?

BOMBACI'nin Çince'den *i-li chiü-lu shê mo-ho shih-po-lo k'o-han* okuyup *ellig kü-lüg şad бага İşvara Kağan* şeklinde teşhis ettiği kelimeleri (1974: 191-192), BAZIN şöyle vermişti (1974: 147-148; 2011: 121-122):

“Dans l'année *tch'en*, le 9e mois, le 10e jour, (moi) né du Ciel, le sage et Saint Fils du Ciel (*t'ien-tseu*) de l'empire des grands *t'ou-kiue*, *Yi-li kiu-lou cho mo-ho che-po-lo k'o-han*, j'écris cette lettre a l'Empereur (*houang-ti*) des grands Souei”.

[*Tch'en* yılında 9. ay, 10. gün (ben) büyük Tukiüyü İmparatorunun gökten doğmuş, Tanrının bilge ve kutlu oğlu (*t'ien-tseu*) *Yi-li kiu-lou chö mo-ho che-po-lo k'o-han*, bu mektubu Büyük Souei'lerin İmparatoru (*houang-ti*) yazıyorum.]

Bu mektup başlığında da görüldüğü gibi Çin kaynağında 伊利 yazılıp *i-li* veya *yi-li* okunan unvanın kiremit parçası üzerinde 𐰽𐰺𐰸 *il-l(i)k* okunan yazıt ile aynı olduğu ve bu unvanın İşbara ve Niwar unvanlarını taşıyan Türk kağanına aidiyeti üzerinde durmaktadır.

6. Gleb V. Kubarev, “A Runic Inscription on a Silver Vessel from the Bratsk Reservoir” (s. 55-63) başlıklı araştırmasında 1970'li yıllarda Murujskiy adasında bulunan ve hâlen MALJUŞENKO'nun özel koleksiyonunda korunan gümüş bir maşrapa hakkında bilgi vermektedir.

Maşrapanın tabanına runik harfli bir metin çizilmiştir (Resim I). KUBAREV, henüz transkripsiyonu ve tercümesi yapılmayan runik metinden okuyabildiği *sök(ü)rm(e)yü* kelimesini ‘without making (somebody) kneel’ şeklinde anlamlandırmıştır.

Güney Sibirya bölgesinde bulunan, dibinde veya üzerinde runik harf, damga, kelime veya cümleler ihtiva eden 10 kadar maşrapa bilinmektedir. Bunlardan sekizincisini yayımlamış ve yedinci maşrapanın (E-82) metnini yeniden okumuştuk (Butanayev-Sertkaya 2011: 119-130).

Ben de bu gümüş maşrapanın altındaki runik metni okumaya çalıştım (Resim II). 41 civarındaki runadan oluşan üç cümlenin baş taraflarındaki kelimeler için düşünmek gerekiyor. Ben okuyabildiğim kısımların transliterasyonu ile

transkripsiyon denemesini aşağıda veriyorum. Maşrapa metninin runik müte-hassıslarının ilgisini çekeceğini umuyorum.

d² d² ş² η s¹ y ? t¹ y¹ m ç m r² s² w̃k y :

(...) (a)t(a)y(i)m (e)ç(i)m (e)rsüki :

d² (i)d(i)ş(i)η s¹ y ? s² r² s² r² s² w̃k z p s² w̃k r² m y² w : s²

(...) (e)rs(e)r sök(ü)z(ü)p sök(ü)rm(e)yü :

z ? η~k m n² p s² w̃k r² m y² w : z ? η~k

(...) m(e)n(i)p sök(ü)rm(e)yü :

7. İgor Leonidoviç Kyzlasov, “*Religioznaya priroda yeniseyskiy pis'mennosti (pervoye priblijeniye)*” [= Yenisey Yazıtlarının Dinî Değerlendirilmesi (İlk De-neme)]” (s. 64-86) başlıklı araştırmasında söylediklerini şu sekiz bölüm altında toplamıştır:

1. Runik yazının ve dilin dinî havası/yönleri
2. Mani dini ve Yenisey yazıtları
3. Yenisey mezar taşlarının doğuşu/oluşumu
4. Dağ mezarlıklarında kabir taş yazıtlarının ortaya çıkması
5. Dikili taşlardaki damgaların dini sebepleri
6. Yenisey yazıtlarının dinî orijinalliği
7. Runik imlâya dinin tesiri
8. Toplu değerlendirme

8. Yevgeniy R. Matoçkin, “*Drawings and Runic Inscriptions of the Altay Republic*” (s. 87-93) başlıklı araştırmasında Altay Cumhuriyetindeki Runik kaya metin-lerinin birçoğunun yanlarına yapılan kaya ve duvar resimleri hakkında çok ilgi çekici bilgiler ihtiva eden değerlendirmeler yapmaktadır.

9. Dmitriy M. Nasilov, “*About Certain Grammatical Forms of Runic Inscriptions*” (s. 94-102) adlı araştırmasında E-29 (Altın-Köl II)'den (ä)rd(ä)ml(i)g bols(a)r bod(u)n

isr(i)k yör(ü)m(e)di ärinçim ikizim-ä şeklinde verildiği cümle üzerinde durmuştum (1995: : 204-205). Bu satırın okunuşu ve anlamlandırılması üzerinde bir kez daha durmak istiyorum.

Bu satırda iki kişinin karşılıklı vuruşmasının sonucunun ifade edildiği kanaatindeyim. Doğu ve Batı halklarında savaştan önce karşı taraftan er dilenir. Taraflardan birer kişi ortaya çıkıp teke tek çarpışır. Bu olayın tipik örneği Truva surlarının önünde küçük kardeşi Paris yerine ağabeyi HEKTOR’un Helen’in kocası MELENAOS ile vuruşmasıdır. HEKTOR kılıç vuruşması sonucunda MELENAOS’u öldürür. Bunun üzerine Yunan kuvvetleri HEKTOR ve kardeşi PARIS’e hücum ederler. Ancak HEKTOR ile PARIS şehre girip kapıları kapattırarak kurtulurlar.

Altın Köl-II’de de böyle bir olayın anlatıldığını zannediyorum. A ve B kuvvetleri diyebileceğimiz iki taraftan birer kişi teke tek çarpışırlar. A tarafının savaşçısı B tarafının savaşçısını bunaltır ve B tarafına doğru geriletir. Sonunda da B tarafının savaşçısını B kuvvetlerinin önünde öldürür. Böylece erdem kazanmış, şeref kazanmış, faziletli olmuş, kahramanlığı bulmuş olur. Yani Eski Türkçe ile söyleyelim: *(ä)rd(ä)ml(i)g bol(u)r* “erdemli olur”. Ancak A tarafının savaşçısı A tarafından uzak kalmıştır. B tarafı ona hücum edip öldürürler. A tarafı ise kendi savaşçısını koruyamaz. Bu durum Altın Köl II metninde *(ä)rd(ä)ml(i)g bols(a)r, bod(u)nı (ä)s(i)rk(ä)yü (ä)rm(ä)di* “erdemli olduğu zaman, halkı (onu) koruyamadı” şeklinde ifade edilmiştir.

Bu cümlede fiil /g/ fonemi ile *esirgemek* ‘bir şeyin kaybolmasına üzülme’ (DLT) ve *esirgenmek* ‘bir şeyin elden gitmesine üzülme’ (DLT) fiili değildir. Burada fiil /k/ fonemi ile *esirkemek* şeklindedir ve anlamı da bugüne kadar devam eden ‘bir şeyi, bir kimseyi korumak’ olmalıdır. Göktürk metinlerinde *hapax* durumunda olan *esirkemek* ‘korumak’ örneği, Türk dilinde geçen en eski örnektir.

NASİLOV, E-109/3’teki cümleyi *(ä)r (ä)rd(ä)mi toquz oqd(a)md(a)m il(i)g (ä)r öl(ü)rd(ü)m (ä)r(i)nç* şeklinde veriyor. Daha önce çeşitli kişiler tarafından *ogdamdam* şeklinde okunan ve NASİLOV’un da “Nine *ogdamdam*” şeklinde anlamlandırdığı bu fiili, ben de ERDAL gibi *og-ad-ma-dı-m* okumuş, ancak ERDAL’ın “I did not fall behind” anlamı yerine “kabile haline getirmedi, aşiret haline getirmedi” şeklinde anlamlandırmıştım. *ogadmak* < ok+ad- ‘kabile olmak, aşiret olmak, aymak

olmak' fiilinin teşkilini *kutadmak* < kut+ad- 'kutlu olmak', *yokadmak* < yok+ad- 'yok olmak' fiillerinin yapısı ile karşılaştırmak mümkündür.

tokuz og(a)dm(a)d(i)m “dokuz kabile olmasına/olmalarına izin vermedim” anlamının cümledeki kullanılışlarını da görelim:

1. E 109 = Uyük-Oorzak yazıtı (II. 3. satır): *(e)r (e)rd(e)mi tokuz og(a)dm(a)d(i)m il(i)g (e)r öl(ü)rd(ü)m (e)r(i)nç*

2. E 51 = Tuva “D” = Üçüncü Tuva yazıtı (II. 2. satır): *(e)r (e)rd(e)mi tok(u)z og(a)dm(a)d(i)m a! y(e)r(i)m! (e)s(i)z e!*

3. E 110 = Uyük Oorzak yazıtı (III, 1. satır): *(e)r (e)rd(e)mi tokuz og(a)dm(a)d(i)m y(e)r(i)m! (e)s(i)z(i)m e!*

4. E 70 = Elegest IV “İr-Hol” yazıt (3. satır): *(e)r <(e)rd(e)mi> og(a)dm(a)d(i)m tokuz y(e)r(i)m! (e)s(i)z(i)m!*

10. İrina Nevskaya, “Some Orthographic Features of Altai Runic Inscription” (s. 103-111) adlı araştırmasında Altay yazıtlarından verdiği örneğin transliterasyonunu $k^2İş^2İwg^1l^2n^2g^2$ transkripsiyonunu *kişi ogl(i)η (e)g*, çevirisini de ‘Unite (bind) your people and your children’ şeklinde veriyor.

Ben bu ibarenin transkripsiyonunu *kişi, og¹, (i)l²(i)η(i)g* şeklinde düzeltmiş, açılımını da *kişi[η(i)g], og[(u)η(u)g], (i)l(i)η(i)g* şeklinde yaparak ibarenin çevirisini ‘(senin) kişi(ni)/ferd(ini), (senin) kabile(ni), (senin) halkını’ şeklinde vermiştim (2014: 409-410).

Ayrıca *og* < *o-g* ‘kabile, aşiret, aymak’ kelimesinin türevleri olan *og-u-l* ‘bir ana arı ile birlikte kovandan ayrılan yeni yetişmiş arı topluluğu’, *og-u-ş* ‘el-aşiret, kabile’, *og-uz* ‘kabileler, boylar’ ve *og-ad-* ‘kabile olmak, aşiret olmak, aymak olmak, boy olmak’ şekillerini de açıklamıştım.

NEVSKAYA, araştırmasının 1.8. paragrafında Dağlık Altay bölgesinde bulunan, fakat Güney Yenisey runaları ile yazıldığı için hâlâ okunamayan Katanda’da bulunan A-50 Karban yazıtı ile bu yazıttaki bazı runaları değerlendirmektedir.

Yeri gelmişken Eski Türkçe devresinde runalarla yazılan sekiz ayrı runik alfabe tipi ve Güney Yenisey alfabesi ile yazılan 20’den fazla okunamayan yazıtlar üzerinde de duralım.

Eski Türk harfleri ile ilk tanışanlar İsveçli Philip Johann von TABBERT-STRAHLENBERG ile Alman Daniel Gottlieb MESSERSCHMIDT olmuştur. TABBERT-STRAHLENBERG ile MESSERSCHMIDT 1721-1722 yıllarında Uybat'ta E-32 yazıtını görmüşler, at üzerinde dikili taşın etrafından dolaşan İsveçli TABBERT-STRAHLENBERG taşın üzerindeki yazı için “*bizim runalara benziyor*” yani “*Eski İsveç harflerine benziyor*” demiş, 1730'da Stocholm'da “*Das Nord und Östliche Theil von Asien und Europa*” başlığı ile yayımladığı kitabında verdiği birkaç Yenisey yazıtı örneğini de ‘runik’ yazıt olarak yayımladığı için Eski Türk yazısının adı literatürde ‘runik yazı’ olarak genelleşmiştir.

1730'dan 160 yıldan daha fazla bir süre sonrasında 1893'ün sonunda Danimarkalı dilci THOMSEN, Eski Türk runik yazısını çözmüştür.

İlk kez RADLOFF, Göktürkçede ‘Orhon’ tipi ve ‘Yenisey’ tipi olmak üzere iki runik yazı tipi olduğunu vurgulamıştır.

Yıllar sonra üçüncü bir runik yazı tipi olarak Güney Yenisey grubu yazılarında kullanılan yazı tipi, yani ‘Güney Yenisey’ yazı tipi ortaya çıkacak, KYZLASOV'a göre 56 runadan oluşan, 14 runası ‘Yenisey tipi’ yazı ile ortak olan ‘Güney Yenisey’ yazı tipi ile yazılan ve bugüne kadar bulunan 20 yazıt da henüz açık olarak okunamayacaktır.

Bu üç runik yazı tipine ek olarak ‘Talas’ yazıtlarının yazı tipi ile ‘Nad/Nagy Sen Mikloş’ metinlerinin yazı tiplerini gösterebiliriz.

Böylece karşımıza beş runik yazı tipi çıkar.

Asya bölgesinin bu runik yazı tiplerine Doğu Avrupa ile Hazar bölgesinde gruplaşan ‘runik’ yazıtların yazı tiplerini de ekleyebiliriz.

Doğu Avrupa runik metinleri 34 harfli bir alfabeye dayanan ve 21 yazıtta görülen ‘Don yazıtları’ ile 32 harfli bir alfabeye dayanan ve 22 yazıtta görülen ‘Kuban yazıtları’ metinlerinde görülmektedir. Bunlara 3 adet Don-Kuban yazıtını da eklemek gerekiyor.

Hazar bölgesinin de dört yazıtı bilinmektedir. Bunlardan ilki Talas bölgesinde bulunan Açık taş çubuk yazıtı, ikincisi Tozbulak yazıtı, üçüncüsü ise Altın

asar yazıtıdır. 2009 yılında Talas'ın 20 km kadar kuzeydoğusunda ROGOJINSKI tarafından bu sahanın dördüncü yazıtı bulundu. Kemer yazıtı. Bu yazıt BAZILHAN tarafından yayıma hazırlanmaktadır (2014: 1-12).

Böylece en az sekiz runik alfabe tipi ile yazılan 800'den fazla 'runik' harfli metin, yazıldığı tarihler arasındaki açıklık ile dil özelliklerinin farklılıkları ne olursa olsun 'Eski Türkçe' devresi metinleri olarak kabul edilmektedir.

Güney Yenisey Yazıtları

Sıra	Adı	Bulunma Yılı	Satır Sayısı	Cinsi
1	Sülele-III > E 39	1887	1	kaya üstü
2	Sülele-IV > E 39	1887	1	kaya üstü
3	Sülele-V > E 39	1887	1	kaya üstü
4	Sülele-VI > E 39	1887	1	kaya üstü
5	Ağırşak > E 87	1896	1	ağırşak
6	Gümüş Kap > E 83	1828	2	gümüş kap
7	Sargol	1982	1	kaya üstü
8	Aymırlıg-I > E 141	1971	1	yay
9	Aymırlıg-II > E 142	1971	1	yay
10	Ozernaya	1977	1	kaya üstü
11	Edegey-I = Turan III	1977	1	kaya üstü
12	Edegey-II	-	1	kaya üstü
13	Edegey-III	1978	1	kaya üstü
14	Çinge	1985	1	kaya üstü
15	Edegey-IV	1987	1	kaya üstü
16	Edegey-V	1987	1	kaya üstü
17	Edegey-VI	1987	1	kaya üstü
18	Karban	1988	1	kaya üstü
19	Ts. Battolga'nın bulduğu yazıt (Moğolistan)			
20	Yeni bulunan bir yazıt (Kazakistan)			

11. Fanuza Ş. Nuriyeva, “*Old Turkic Runic Monuments of Volga Area*” (s. 112-121) başlıklı araştırmasında Volga (= Étil = İdil) boyu Türklerinin Runik alfabe ile yazdıkları metinler hakkında bilgi vermektedir. Bulunan metin parçaları DARKE-VIÇ, TENİŞEV, BEGOVATOV, AHMETCANOV, HAKOV, KYZLASOV, STAROSTİN, KOÇKİNA, KURBATOV gibi çeşitli araştırmacılar tarafından değerlendirilerek yayımlanmıştır. NURİYEVA, bu metinlerden Afanesyovo (1 satır), Şedjar (2 satır), Yuryevo (2 satır), Sarabık-kulova (1 satır), İmenkovo (1 satır r), Bilyar (1 satır) yazıtlarını ve yapılan yayınlarını tanıtmaktadır. Bunlardan *imän kiskä üze bäkü alk yış kişi küçlüg çikügin sünüş kılçı* şeklinde okunan İmenkovo yazıtı 36 runalık bir metin ihtiva eden uzun bir yazıttır.

12. Mehmet Ölmez, “*Some Specific Features of the Language of Siberian Runic Inscriptions*” (s. 122-130) adlı araştırmasında temas ettiği çeşitli konulara arasında Eski Türkçede kelime başında /g¹/ ve/g²/ sesi üzerinde durmakta ve kelime başında /k/ ünsüzü yerine /g/ ünsüzü ile başladığını söylediği beşi Kemçik-Çirgak (E-41) yazıtından alınma birisi de Tuva D (E-51) yazıtından alınma şu altı kelimeyi vermektedir. *gıydar* (E-41/5); *güç* (E-41/6); *gimçig* (E-41/6); *gaşga* (E-41/11); *gulan* (E-51/2) ve *gäyik* (E-41/7).

Bu kelimeleri tek tek inceleyelim:

E-41. Beşinci satır $\text{ᠶᠬᠢᠷ} : \text{ᠭᠦᠴ} : \text{ᠭᠢᠮᠴᠢᠭ} : \text{ᠭᠠᠰᠭᠠ} : \text{ᠭᠤᠯᠠᠨ}$

$s(a)y t(e)g s(a)r^1(i)g (a)lt(u)n(u)m : kig^2(e)r^2ç(i)n^1 (e)g[ri : t(e)b](e)m (a)gı y(ü)d(e)r (a)t(a)n(i)m \dots$ “çakıl taşı (veya kum) gibi sarı altınım, doru renkli iki hörgüçlü devem, kıymetli nesnelere taşıyan içdiş edilmiş devem”.

1. *gıydar* (E-41/5)

Metinde ᠶᠬᠢᠷ g¹yy²d²r² imlâsı ile geçen kelime (a)gı y(ü)der okunduğunda kelime başında /g/ sesi olmadığı anlaşılacaktır.

(a)gı ‘ipekli kumaş, kıymetli nesne, hazine’. MALOV (a)gı ‘hazine’; ORKUN (a)gı ‘hazine’; TEKİN (a)gı “ipekli kumaşlar”; KORMUŞİN g¹iy¹d²(e)r² ‘binilebilir’. MALOV, ORKUN ve TEKİN kelimeyi (a)gı transkripsiyonlamışlar, MALOV ve ORKUN ‘hazine’, TEKİN

ise ‘ipekli kumaşlar’ şeklinde anlamlandırmıştır. KORMUŞIN ise, kelimeyi kendisinden sonra gelen kelime ile birleştirerek $g^1y^1d^2(e)r^2$ şeklinde okumakta, açıklama notunda de şunları söylemektedir:

“ $g^1y^1d^2(e)r^2$. Belki de bu, *kayıt-* (at vs. için) çevirmek, döndürmek, hareketin yönünü değiştirmek” fiilinden **kay-ıt-ar* sıfat fiilinin olması ile gelişen bir fonetik değişimdir, yani “döndürülebilir, binilebilir (deve)”.

KORMUŞIN’ın bu faraziyesi çok zorlayıcıdır ve ikna edici olmaktan çok uzaktır. Çünkü;

a. *kayıt-* fiili ancak Orta Türkçeden itibaren kullanılmıştır. Bu fiilin Karahanlı Türkçesi’ndeki şekli *kağıta:r* (DLT II: 301) şeklindedir. Dolayısıyla /y/ foneminin Eski Türkçede $\mathbb{D} y^1$ ile değil, $\mathbb{Z} d^1$ ile /d/ şeklinde geçmesi gerekir.

b. *kayıt-* fiilinin ilk sesi Türkçede kullanılan bütün örneklerde /k/ iledir. Yenisey metinlerinde /k-/ > /ğ-/ değişmesi için bir sebep yoktur.

c. KORMUŞIN’ın $g^1y^1d^2(e)r^2$ transkripsiyonu ilk hecesi kalın, ikinci hecesi ince sıralı bir kelime olarak yapılmıştır. Bu Türkçede kalınlık-incelik uyumu dışında yapılan bir transkripsiyondur. KORMUŞIN’ın bu faraziyesini düzeltmesi gerektiği kanısındayım.

Bana göre doğru okuyuş, aşağıda da gösterileceği gibi, TEKİN’in (a)gıy(ü)d(e)r okuyuşudur. Çünkü devenin özelliği yük taşımastır.

y(ü)d(e)r < yüd-er ‘taşır, taşıyan’. MALOV y(e)d(e)r ‘teçhizat’; ORKUN y(e)d(e)r ‘...’; TEKİN y(ü)d(e)r ‘taşır, taşıyan’; KORMUŞIN $g^1y^1d^2(e)r^2$ ‘binilebilir’ (yukarıya bk.). MALOV y(e)d(e)r transkripsiyonunu ‘teçhizat’ olarak anlamlandırmış, ORKUN ise MALOV’un okuyuşunu kabullenmiş, ancak tercümesini ‘...’ ile vermiştir. TEKİN, kelimeyi y(ü)d(e)r transkripsiyonlayarak ‘taşyan’ şeklinde anlamlandırmış, açıklama notunda da şu bilgileri vermiştir:

“İkinci sözcük *yüder*, üçüncü sözcük de *atanım* olacaktır. y(ü)d- eyleminin /ü/’sü unutulmuş olmalıdır. Bu yazıtta bu tür yanlışlar için başka örnekler de vardır. Nitekim 3. satırdaki *elgün* sözcüğü /lgn/ biçiminde, 4. satırdaki y(ü)z sözcüğü de /yz/ biçiminde /ü/’süz yazılmıştır”.

EDPT 885b-886a'da kelime *yü:dmek* şeklinde geçmekte ve kökeni **yümek* fiili gösterilmektedir. **yümek* fiilinden fiilden isim yapma eki {-(X)k} ile türetilen kelime *yük* 'taşınan nesne/şey' demektir. Kelimenin Eski ve Orta Türkçe metinlerde *yük yüdmek* 'yük taşımak' şeklinde kullanıldığı görülüyor.

Sonuç olarak, ÖLMEZ'in *gyıdar* okuduğu kelime, hocası TEKİN'in okuduğu (a)gı y(ü)der şeklinde düzeltildiğinde Eski Türkçede *gyıdar* şeklinde kelime başında /g/ sesi ile başlayan bir kelimenin olmadığı anlaşılacaktır.

E-41. Altıncı satır 𐰃𐰇𐰏𐰐 : 𐰇𐰆𐰏𐰑𐰒 : 𐰓𐰔𐰕 : 𐰖𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛

er erdemim adakı : egeçimge : ana egem eçi eget : yiriltim "Erlık (kahramanlık) faziletimin sonu (olarak) sevgili anneciğimden, sütannem, ağabeylerim (ve) ablalarımından ayrıldım".

21-25 Ekim 2012 tarihleri arasında Berlin'de toplanan "Altay-Sayan-Tien Shan-Mongolia: Non-classical Old Turkic Runiform Inscriptions: Deciprement and Interpretation" adlı sempozyumunda sunduğum "Vorschläge über einige Lesen und Bedeutung von der Kemçik-Çirgak (E-41) Runeninschrift" [Kemçik-Çirgak (E-41) Runik Yazıtı Üzerine Bazı Okuma ve Anlamlandırma Önerileri] adlı bildirimde önce 6. satırı işlemiştim. Kemçik Çirgak (E-41) yazıtının 6. satırında adına yazıt dikilen kişinin ayrıldığı yakınları anılmaktadır. Pek tabii ki önce anne ve sütannesesi, sonra da erkek ve kız kardeşler zikredilmektedir. Dolayısıyla ben *er erdemim adakı : egeçimge : ana egem eçi eget : yiriltim* şeklinde okuduğum cümleyi "Ich habe mich am Ende meiner tapferen Zeit von meinen lieben Mutter, Amme, Brüder und Schwester getrennt" [Erlık (kahramanlık) faziletimin sonu (olarak) sevgili anneciğimden, süt annem, ağabeylerim (ve) ablalarımından ayrıldım] şeklinde çevirmiştim. Şimdi bu satırda geçen kelimelere bir bakalım.

2. g(ü)ç(i)me → (e)g(e)ç(i)mge

(e)g(e)ç(i)mge < *ege-ç-i-m-ge* '(sevgili) anneciğime = anneciğimden'. Benim 𐰓𐰔𐰕 (*e)g(e)ç(i)mge* şeklinde okuyarak cümlenin fiili dolayısı ile '(sevgili) anneciğimden' şeklinde anlamlandırıdığım kelimeyi MALOV 'teyzemden', ORKUN 'teyzemden', TUNA 'my younger sister', TEKİN 'anneciğim', KORMUŞIN 'gücüme, kuvvetime' şeklinde anlamlandırmıştır. ORKUN ve MALOV kelimeyi *egeçime* okuyarak 'teyzemden' şeklinde tercüme ederler. Ancak Orkun 1941: 40'da "ağış kız çocuğu için sevgi

eseri olarak kullanılır. Zeki kız” açıklamasını yapar. Kelime TUNA tarafından X ligatürünün ge okunması ile kelime egeçimge olarak transkripsiyonlanır ve RADLOFF’un OSTN’indeki [Radloff 1960] egeçi şeklinin ağāsi, ākāsī, āgās, agāçe, āgāçi, egeçi, igeçi varyantlarıyla birlikte sözlükteki anlamı kabul edilerek ‘my younger sister’ şeklinde tercüme edilir. TEKİN, (ä)g(ä)çim ä okuduğu kelimeyi ‘anneciğim’ şeklinde çevirmiştir. KORMUŞIN, kelimeyi güçime transkripsiyonlayarak ‘gücüme, kuvvetime’ şeklinde anlamlandırmıştır. Ancak Eski Türkçede güç kelimesinin geçmesi imkânsızdır. Geçen şekil küç’tür (EDPT: 693a-b).

EDPT: 100b’deki *eke* maddesinde bu kelimenin sinonimi Moğolca *egeçi* ‘junior (paternal) aunt’ ve ‘elder sister’ olarak gösterilmektedir. {-ç} eki Eski Türkçede sevimlilik eki olarak görülür. Krş. Ongin yazıtı. *bilge ata-ç-ı-m* ‘bilgili babacığım’. Bu paralel şekle dayanarak *egeçim* kelimesi burada < *ege-ç-i-m* ‘(sevgili) anneciğim’ şeklinde anlaşılmalıdır.

Sonuç olarak, ÖLMEZ’in KORMUŞIN’in *g(ü)ç(i)me* okuyuşunda bulunduğu kelime, *(e)g(e)ç(i)mge* şeklinde düzeltildiği zaman Eski Türkçede *g(ü)ç(i)me* şeklinde kelime başında /g/ sesi ile başlayan bir kelimenin olmadığı anlaşılacaktır.

3. gimç(i)g (E-41/6) → (a)na gimç(i)gt → (a)na (e)g(e)m (e)ç(i) (e)g(e)t

(a)na (e)g(e)m < *ana ege-m* ‘sütannem, mürebbiyem, üvey annem, validem’. MALOV ‘ana’, ORKUN ‘annemden’, TUNA ‘(from) my dear mother’, TEKİN ‘anneciğim ve üvey annelerim’, KORMUŞIN ‘Kemçik (nehirinin) baş yerinde’. ORKUN *ana* kelimesini tek olarak ‘annemden’, MALOV ise ‘ana’ şeklinde tercüme eder. Kelimenin devamı ise *ägmiç* (ORKUN) ve *egmeç* (MALOV) şekillerinde okunur. TUNA *(a)na (e)g(e)m* okuduğu ibâreyi dip notunda “*ana + ege < ana + eke, comp. ateke < ata + eke* (RADLOFF, Wb.)” şeklinde açıklamış ve ‘(from) my dear mother’ şeklinde de çevirmiştir. TEKİN, metnin transkripsiyonunda *(a)na (ä)g(ä)m* okuduğu ibareyi ‘anneciğim ve üvey annelerim’ şeklinde çevirmiş ve *ägä* kelimesi için “*buradaki ägä sözcüğü, bence, Moğolcadan alıntıdır. krş. Mo. äkä ‘anne’*” açıklama notunu koymuştur. KORMUŞIN ise, daha sonra gelen kelimelerle birlikte *(a)na g(i)mç(i)gt(e)* okuduğu ibareyi ‘Kemçik (nehirinin) baş yerinde’ şeklinde çevirmiştir.

ana ege kelimesi Türkçe *ana* ve Moğolca *ege* < *eke* kelimesinden oluşan bir ikizleme (*synonim kompositum*) olup, Çağatay Türkçesinde, Ali Şîr Nevâyî'nin *Muhakemetü'l-lügatayn*'inde 'sütannesi, mürebbiye, üvey anne, valide' karşılığında geçen *aneke* ~ *eneke* ~ *ineke* < *ana-eke* ~ *ana-ege* kelimesinin Eski Türkçedeki şeklidir.

(e)ç(i): 'ağabey'. MALOV 'aş', ORKUN 'karı, zevce?', TUNA 'from my retainers', TEKİN 'atalarım, amcalarım'. Kelime, ORKUN'da bir önceki (e)g(e)m kelimesi ile birlikte, tek kelime olarak, *ägmiç* 'karı, zevce (?)', MALOV'da da aynı şekilde bir önceki kelime ile birlikte *ägmäç* 'aş' şeklinde okunmuş ve anlamlandırılmıştır. Her iki şeklin doğru okunuşu iki ayrı kelime halinde *äg(ä)m içi* ve *ägäm içi* şekillerinde olmalı idi. TUNA, *içg(i)t* okuduğu kelimeyi dipnotunda "*içgit* < *içgi-t*, *içgi retainer* (see *Baburnâma*), +*t* plural suffix which was used also in Kök Turkish: *yilpagut*, *tarkat*" şeklinde açıklamış ve 'from my retainers' şeklinde de çevirmiştir. TEKİN, ibareyi okumada tutarsızdır. (e)çig (ä)t okuduğu ibareyi çeviride 'atalarım ve cariyelerim' olarak karşılamış, ancak açıklama notlarında ibareyi (e)çi (ä)g(ä)t okuyarak 'amcalarım ve kadın hizmetkârlarım' şeklinde açıklamıştır. (ä)g(ä)t kelimesi için de "ikinci sözcük için krş. MK. (ä)g(ä)t "(kadın) hizmetkâr" açıklamasını yapmıştır. KORMUŞIN, bir önceki ve bir sonraki kelime ile birlikte *g(i)mç(i)gt<e>* okuduğu ibareyi 'Kemçik (nehrinin) baş yerinde' şeklinde anlamlandırmıştır.

(e)ç(i) EDPT'de '1. 'junior (paternal) onkel [amca]; 2. elder brother [ağabey]' (20a-b) şeklinde anlamlandırılır. Ayrıca *eçi* ~ *içi* kelimesi Moğolca *aka* > *aga* 'ağabey' kelimesinin eşanlamlısı olarak da gösterilir. Ben burada *eçi* 'ağabey' anlamını uygun görüyorum.

(e)g(e)t : < *ege-t* 'ablalar(ım)'. MALOV 'kadın hizmetçiler', ORKUN 'hizmetçilerimden, hizmetçi kadın', TUNA '...' ile göstermiş, TEKİN 'cariyelerim, kadın hizmetkârlarım'. ORKUN kelimeyi *egit* okur ve 'hizmetçilerimden' şeklinde tercüme eder. Yine Orkun 1941: 40'da 'hizmetçi kadın' karşılığını verir. MALOV ise *eget* okuduğu kelimeyi ORKUN'u tekrar ederek 'kadın hizmetçiler' şeklinde tercüme eder. TUNA, bir önceki kelime ile birlikte *içgit* okumuş ve 'from my retainer' şeklinde de çevirmiştir. TEKİN, kelimeyi bir önceki kelime ile birlikte transkripsiyonda (e)çig (ä)t, açıklama notunda ise (e)çi (ä)g(ä)t okumuş, son okuyuşunu da 'amcalarım ve

kadın hizmetkârlarım' olarak açıklamıştır. (ä)g(ä)t kelimesi için de “ikinci sözcük için krş. MK. (ä)g(ä)t “(kadın) hizmetkâr” açıklamasını yapmıştır.

KORMUŞIN, bir önceki ve bir sonraki kelime ile birlikte $g(i)mç(i)gt<e>$ okuduğu ibareyi ‘Kemçik (nehrinin) baş yerinde’ şeklinde anlamlandırmıştır.

Bana göre burada kelimeyi unsurlarına $ege-t$ şeklinde ayırmak ve kendisinden önce gelen kelimenin anlamına dayanarak, EDPT’deki ‘elder sister’ anlamında kabul etmek gerekiyor. $\{-t\}$ ise Moğolcadaki ve Eski Türkçedeki çokluk eki olup, burada her iki kelimeye de aittir. İbare, $(e)ç(i) (e)g(e)t < eçi-t (ve) ege-t$ ‘ağabey-ler(im) (ve) ablalar(ım)’ şeklinde anlaşılmalıdır.

Sonuç olarak, ÖLMEZ’in benimsediği KORMUŞIN tarafından $gimçig$ şeklindeki bir ‘Ghost Word’ (hayal kelime)’nin önceki ve sonraki runaları ile birlikte okunması ile $(a)na (e)g(e)m (e)ç(i) (e)g(e)t$ okunuşu ortaya çıkacak ve kelime başında /g/ sesi ile başlayan $gimçig$ şeklindeki kelimenin Eski Türkçede olmadığı anlaşılacaktır.

4. gaşga (E-41/11)

Orada $gaşga$ okunan kelime başta yazılmayan bir ünlü ile $(a)g(i)şga$ okunmuştu.

5. gulan (E-51/2)

Başta yazılmayan ünlüyü okursanız $(o)gulan$ kelimesini elde edersiniz.

6. gäyik (E-41/7)

$g^2(e)y(i)k$ ‘geyik, büyük baş hayvan’ kelimesi, Tonyukuk yazıtının 8. satırında 𐰽𐰺𐰸 imlâsı ile $k(e)y(i)k$ olacaktır şeklinde yer almaktadır. Ancak Kemçik-Cirgaki yazıtındaki imlâsı 𐰽𐰺𐰸 $g(e)y(i)k$ şeklindedir. Kelime başında /k/ yerine /g/ yazılması dikkate değer bir imlâdır. Bu imlâda harf yanlış mı yazılmıştır, yoksa doğru yazılarak bir telâffuzu mu göstermektedir? Yani Yenisey E-41’de geçen $g(e)y(i)k$ şekli /k- / > /g- / gelişmesinin en eski örneği midir? Üzerinde düşünmek gerektiği kanısındayım.

Kelime MALOV tarafından 1936’da $g(e)y(i)ŋ$ okunmuş ve bu okuma ERDAL tarafından da 1991’de $g^2y^2ŋ$ olarak iktibas edilmiş ve “içinden çıkılması zor bir durum, belki $k(e)y(i)k$ yerine bir imlâ yanlışı” şeklinde değerlendirilmişti (1991: 301, dip.

333). TEKİN de 1999’da bu konudaki 27.7 numaralı açıklama notunda (a)bda g(e)y(i)η ibaresi için “ikinci sözcüğün son harfi bana göre /η/ değil, ön /k/ işaretidir” düzeltmesini yapmıştı.

13. Takashi Ōsawa, “The Problem and Cultural Background of Runic Mirror Scripts of Old Turkic Epitaphs” (s. 131-148) adlı araştırmasında runik metinlerde ters yazılan ve aynalı yazılan metinler üzerinde durmaktadır.

Runik metinlerde bazen runaların 180° ters çevrilerek, meselâ ⌘ yerine ⌘ , D Y^1 yerine D , ⌘ D^1 yerine ⌘ şeklinde yazıldığı görülür. İr-hol (E-70) yazıtında olduğu gibi. Ters yazılan bazen runa değil kelime de olur. Kayabaşı (E-24) yazıtında görüldüğü gibi.

Bazen runanın 90° yukarıya çevrilmesiyle, meselâ ⌘ runasının 90° yukarıya çevrilmesiyle runa ⌘ B² olarak okunur.

Bazen Bömbögür yazıtında olduğu gibi runaları sağdan sola doğru yazılan metnin runalarının devamının bustrafedon tarzında soldan sağa doğru yazıldığı görülür.

1. ut(u)p art(a)t(i)η †⌘⌘††⌘ (sağdan sola)
2. il b(a)ş (el(i)g kunç(u)y(u)η †Y⌘†Y⌘†⌘†⌘†† (soldan sağa)

Moğolistan yazıtlarından Çoyr yazıtı da bustrafedon tarzında yazılan bir metin ihtiva etmektedir.

Bazen ise yazıtın runalarının hepsinin 180° yukarıya çevrilmesi ile yazılan metinler vardır. Bu şekilde yazılan metinlerin yazısına ‘aynالی yazı’ denilir.

Figür 8’de verilen İr hol (E-70) yazıtında hem ters yazılan hem de aynalı yazılan runalar bulunmaktadır. Koyu harflerle verilen runalar ters yazılan runalardır.

1. kül(ü)g ç(i)gşi : ur(u)ηu ç(i)gşi : il(i)mke [...
2. öz[de :] ogl(u)m : kuyda <ku>nç(u)y(u)m bökm[(e)d(i)m
3. (e)r [(e)rd(e)m]i : og(a)dm(a)d(i)m : tokuz :

E-70 yazıtını ilk yayımlayan KYZLASOV, ikinci satırı $t^2\ddot{w} .. wg^{11}m : k^1wy^1d^1A$ $[k^1w]n\dot{c}y^1m b^2\ddot{w}k^2m$ şeklinde okumuş ve metni *tö(rt) .. ogl(i)m : kuyda [ku]nçuy(i)m : bökme[dim]* şeklinde transkripsiyonlayarak “Çetireh ... moyh printsess v pokol-yah, ya nye nasladilsya” [dört oğlum, huzur içerisindeki prenseslerimden ben zevk almadım] şeklinde tercüme etmişti (1965: 104-113; Sertkaya 1995: 204-205).

İkinci satırda KYZLASOV tarafından $t^2\ddot{w}$ (tö) okunan iki runa da aynalı yazılan runalardır. Bu runalardan birincisini h / t^2 / yerine aynalı olarak \mathfrak{N} \ddot{w} / \ddot{o} /, ikincisini de \mathfrak{N} \ddot{w} / \ddot{o} / yerine aynalı bir \mathfrak{H} z runası olarak okursak, öz kelimesini elde ederiz. Kelimenin devamında ise \mathfrak{X} d^2A {+dA} eki gelmelidir. Böylece *öz[de] oğlum : kuyda kuñçuyum : bökmedim* cümlesini elde ederiz.

Ben 1995’te yayımladığım makalemde üçüncü satırda eksik olan kelimedenden sonra / l^1 / runasını gördüğüm için kelimeyi $(u)l(u)g(a)dm(a)d(i)m$ okumuştum. Benden naklen AYDIN da “Yenisey Yazıtları” adlı araştırmasında $\langle u \rangle$ lugadmadım okuyor (2015: 157-158). Ancak ben E-109/3, E-51/2 ve E-110/1’deki üç $og(a)dm(a)d(i)m$ örneğine dayanarak E-70/3’deki $(u)l(u)g(a)d-m(a)d(i)m$ okuyuşumu $og(a)d-m(a)d(i)m$ şeklinde düzeltiltim (2014: 409-410).

1. E 109 = Uyük-Oorzak yazıtı (II. 3. satır): $(e)r (e)rd(e)mi tokuz og(a)dm(a)d(i)m il(i)g (e)r \ddot{o}l(\ddot{u})rd(\ddot{u})m (e)r(i)n\dot{c}$

2. E 51 = Tuva “D” = Üçüncü Tuva yazıtı (II. 2. satır): $(e)r (e)rd(e)mi tok(u)z og(a)dm(a)d(i)m a! y(e)r(i)m! (e)s(i)z e!$

3. E 110 = Uyük Oorzak yazıtı (III, 1. satır): $(e)r (e)rd(e)mi tokuz og(a)dm(a)d(i)m y(e)r(i)m! (e)s(i)z(i)m e!$

4. E 70 = Elegest IV = “İr-Hol” yazıtı (3. satır): $(e)r \langle (e)rd(e)mi \rangle og(a)dm(a)d(i)m tokuz y(e)r(i)m! (e)s(i)z(i)m!$

Dolayısıyla eksik olan kısımdan sonra \mathfrak{J} / l^1 / olarak kopya edilen runanın da aynalı yazılan bir \mathfrak{Y} y / i / sesi olduğu ve eksik olan [(e)rd(e)m] kelimesinin son runası olduğu anlaşılmış olmaktadır.

Kem Nehri Hakkında

3800 km uzunluğundaki nehir bu günkü Tuva ile Moğolistan Cumhuriyetlerinden doğar. 8000 irili ufaklı suyun birleşmesi ile iki kol halinde teşekkül eder.

Kuzey veya üst kolu Tuva Türkçesi'nde *Piy-hem* “Bey-su, Sahip-su, Efendi-su (Tuva: *piy* ~ *pii*; Kırgız: *bī* < etü. *beg* ‘bey, sahip, efendi’ = Rusçada ‘bolşaya Yenisey (Büyük Yenisey)”,

Güney veya alt kolu ise Tuva Türkçesi'nde *Kaa-hem* ‘Hizmetçi-su, Hizmetkâr-su (Tuva: *kaa* < Çince *hua* ‘hizmetçi, hizmetkâr) = Rusçada ‘malaya Yenisey (Küçük Yenisey)’ adını alır.

Bu isimlerle ilgili Tuva Türkçesiyle söylenen bir şiiri de burada zikrederim:

Kaa-hem bolza taşturtan akan hem boop turar.

Pii-hem bolza iştiirten kelgen hem boop turar.

Inçangaş ol iki hem(ler) ning tuduşkanın ‘Yenisey’ dep aday bergen.

Bo talazı bile çeçen çogaalda kojumaktap-ta çon ırlajıp çağırır.

“Ka-hem ‘Hizmetkâr su’ olsa, dışardan akan su deyip durur.

Biy-hem ‘Bey su’ olsa, içeriden gelen su deyip durur.

Bunun için o iki suların birleşmesine ‘Yenisey’ diye isim veren

Bu olayı ile edebiyatta koşuklar (şiir söyler), halk ırlayıp çağırır (söyler).

(Valeri H. ÇADAMBA)

Kaa-hem nehri eski adı *Belo-tsarsk* (= Ak Çar’ın şehri) bugünkü adı ise *Kızıl* olan Tuva Cumhuriyeti’nin baş şehrinin önünde *Piy-hem* nehrine dökülür. Böylece iki nehir birleşerek *Ulug-hem* ‘Büyük-su’, Rusçada ‘verhniy Yenisey’ [Yukarı Yenisey, üst Yenisey] adını alır.

Nehir *Şagonar* şehri üzerinden giderek Hakasya’nın baş şehri *Abakan*’ı geçerek ve *Yeniseysk*’te *Angora* nehri ile birleşip *Yenisey* adını alır ve daha sonra *Tunguska*’nın da kendisine katılması ile Rusya topraklarını geçip kuzeyde Karskoye Denizi’ne dökülür.

Yenisey kelimesinin BAZİN tarafından doktora tezinde yaptığı *yañı-çay* ‘nouveau fleuve’ [Yeni-su] veya başkalarının yaptığı *ene-say* ‘Ana-çay’ (1974: 101;

1991: 88) şekillerinde yapılan etimolojileri halk etimolojisine dayanır. Çünkü *Yenisey* adı Tunguzca *Yonessi* ‘büyük su’ kelimesinin Rusçadaki telaffuzu ile ilgilidir. Ayrıca Tunguzca *Yonessi* kelimesinin Türkçe *Ulug-kem* ‘büyük su’ adının Tunguzcaya çevirisi olduğu da düşünülebilir.

Tuva Türkçesinde *hem* ‘su, çay, nehir’ kelimesi, Eski Türkçe’nin runik harfli metinlerinde *kem* şeklinde geçer. Güney Sibirya lehçelerinde /k/ > /h/ gelişmesi ile *hem* şeklinde kullanılan kelime Çağdaş Çince 劍 *hian* ‘akarsu’ kelimesinin eski şekli olan *k’ien* > *k’iem* > *kem*: *kien* (< *kiem*) şeklinden gelir.

Kem kelimesi runik metinlerde *kem*, *ulug kem*, *kemçik* ‘küçük kem’ gibi şekillerde kullanılmıştır. Ancak *ana kem* ‘ana nehir’ şekli hiçbir metinde geçmemektedir.

Nehrin adının literatürde Tunguzca şekli ile geçmesinin sebebi nehrin *An-gora* nehri ile birleştiği yerden yani orta kısmından kuzeye kadar olan kısmının adının *Yenisey* olmasıdır. Çünkü bu bölgelerde Tunguz aşiretleri yaşamaktadır ve nehir onların dili ile anılmaktadır. *Ulug-hem* adı literatürde sadece *Kızıl*’dan *Abakan* nehrine kadar olan kısım için kullanılmıştı. Şimdilerde ise sadece *Kızıl*’dan başlayarak *Hemçik* nehrine kadar olan kısmı için kullanılıyor. Çünkü *Hemçik* nehri-nden sonra dinî inançları Hristiyanlık olan Hakas Türklerinin bölgeleri bulunuyor. Hakaslar *Abakan* nehri boyunca da yaşamaktadırlar. *Sayan-Yenisey* Kanyonu’nda ise sadece Eski Ortodoks Rus köyleri bulunuyor. Ortodoks kilisesinden kaçan Hristiyan Ruslar orada eski dini korudular. *Hemçik*’ten *Oznaçennoye* (yeni adı: *Sayanogorsk*)’ya kadar ise eski Rus Kazakları (Kosaklar) yaşamaktadır. Bunlar eski hudut bekçilerinin bu günkü torunlarıdır.

1. Runik metinlerle uğraşan Türkologların gözden uzak tutmaması gereken bazı kurallar vardır. Bunlardan ilki ve belki de en önde geleni ünsüz runa ile yazılan kelimelerin başında runa ile ifade edilmeyen bir ünlünün olması ihtimalidir. Bu kuralı bir kaç örnek ile açıklayalım:

Köl Tegin ile Bilge Kağan yazıtında geçen *bir(i)ki og(u)ş(u)m bod(u)n(u)m* ibaresinde Türk nâşirler tarafından daha önce (Orkun 1936: 22; Tekin 1968: 231; Ergin 1970: 49) *biriki* şeklinde okunan kelime TEKİN tarafından *bir-i-k-* ‘birleşmek, bir

araya gelmek' fiilinin {-I} gerundium eki alan sıfat fonksiyonunda bir kelime olarak açıklamıştı.¹

Ancak kelime başta yazılmayan bir ünlü ile söz gelimi (i)bir(i)ki veya (e)bir(i)ki veya (i)bir(e)ki veya (e)bir(e)ki şeklinde okunduğunda {-ki} aitlik ekinin dışında kalan (i)bir(e) veya (e)bir(e) kelime gövdesi fiil gövdesi değil isim gövdesi olur.

ibire kelimesi Çağdaş Hakas Türkçesi'nde *ibire* 'krugom, vokrug' [ortam, muhit, çevre, yöre, etraf, daire] şeklinde geçmektedir (Baskakov 1953: 54b).

ebire kelimesi ise Çağdaş Altay Türkçesinde *äbire* 'krugom' [çevre, muhit] şeklinde geçmektedir (Baskakov-Toşakova 1964: 267a).

ebire kelimesi /-b-/ > /-v-/ değişmesi ile *evire* ve vurgusuz orta hece ünlü-sünün düşmesi ile *evre* şeklinde Türkiye Türkçesi'nde geçer: *evre* 'çevre, etraf, muhit' (TTS: 1574). Krş. EDPT 13a *evre*.

Dolayısıyla kelimeyi *biriki* okumak ve 'birleşerek, bir araya gelerek' şeklinde anlamlandırmak doğru değildir. Kelime, 𐰃𐰆𐰇𐰈𐰉 (e)bir(e)ki okunmalı ve 'çevre-deki, çevremdeki; etraftaki, etrafımdaki' şeklinde anlamlandırılmalıdır.

Bir başka örnek, Ongi yazıtında geçen ve *T(a)ç(a)m* okunan ibarede görülür. *T(a)ç(a)m* kelimesi kişi adı zannedilmiş ve ORKUN tarafından (1941: 166) "Adına Ongin yazıtı dikilen Türk hanı" şeklinde açıklanmıştı. Ancak TEKİN kelimeyi (a)t(a)ç(ı)m şeklinde önde yazılmamış bir ünlü ile okuyarak 'babacığım' şeklinde anlamlandırmıştı (1968: 256). Dolayısıyla, Eski Türk runik metinlerinde *Bilge T(a)ç(a)m* adlı bir Türk hanı geçmemektedir. Kelime *bilge (a)t(a)ç(ı)m* 'bilgili babacığım' şeklinde anlaşılmalıdır.

Bir başka örnek Bilge Kağan yazıtının güney yüzünün 14. satırında geçen ve RADLOFF'tan TEKİN'e kadar *T(a)m(a)n T(a)rk(a)n* okunarak 'has isim, şahıs adı' şeklinde anlamlandırılan kelimedir (1968: 375). Bu kelime de başta yazılmayan bir ünlü ile (A)t(a)m(a)n T(a)rk(a)n şeklinde düzeltilmelidir.

¹ EDPT'de kelime *biriki* şeklinde alınmış ve 'united' [birleşmiş] şeklinde de anlamlandırılmıştır (364a). Kelime, 13a'daki *evre* maddesi ile birleştirilememiştir.

Başta yazılmayan ünlü ile okunması gereken kelimeler çoktur. Bu yüzden Türkologların bu hususa çok dikkat etmeleri gerekmektedir.

(a)nakem k(a)tun ‘ana-Kem ve Katun’ nehirlerinin mi, yoksa (a)nekem k(a)tun ‘Sütannem Hatun’ anlamına mı geliyor?

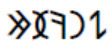

2. Bir başka kural da sonu {-m} ile biten kelimelerde bu /m/ ünsüzünün birinci teklik şahıs iyelik eki olabileceği hususudur. Meselâ *beg-i-m* > *begüm*, *kan-ı-m* > *hanım* şeklindeki unvanlarda bu ek görülmektedir. Aşağıda zikredeceğimiz başka kelimelerde de görülüyor.

Şimdi ŌSAWA’nın verdiği E-144 (Novosyolovo) yazıtında geçen ve (a)na kem okunup ‘Kem (nehri)’ olarak açıklanan ibare üzerinde duralım.

İbare KYZLASOV tarafından (a)lp sol in (a)lg(i)p ab(a)dga t(ä)ŋri (a)na kēm k(a)tun k(a)b(i)ş(i)p yēg (a)ş(i) (esi?) (a)g(i) kılır biz (a)t yir b(i)z şeklinde kopya edilerek “(Ya -) Alp Sol (imya sobstvennoye). Kogda uniçtojayetsya grehovnoye (harfiyen: ni-soye) (i) Nevo i Mat’ Kem-reka (Yenisey) (bukov. Bojestvennaya (Nevesnaya) Mat’ i reka Yenisey) soyedinyayutsya v blagoustro-yennosti, mı (vsye) priumnojaya blagoye, najivayem bogatstvo (bukov.: sozdayem dragotsennost’) (i) pol’zuyemsysa çinami (titulom)” (1994: 191-192) [(Ben) Alp Sol (özel ad). Günahla aşağılanırken (harfi-yen: aşağı) (ve) Gök ve Ana Kem Nehri (Yenisey) (veya: ilahi (Gök) Ana ve Yenisey nehri) bayındırlıkta birleştiler; biz (hepimiz) faydayı çoğaltarak zenginliği (harfiyen: değeri oluşturduk) artırarak (ve) rütbelerden unvanlardan yararlanıyoruz] şeklinde çevrilmiştir.

ŌSAWA ise, metni *alp sol in algıp abadga täŋri ana kem katun kabışp yeg aşıg kılır biz (a)t yer biz* okuyarak “Alp Sol made them get the happiness (or honorable Title). And the Tängri-God and the mother Kem River came across in the <Abad> place. And we made extreme profit. We eat horses (as sacrifice animals)” şeklinde çevirmiştir (2015: 144-146).

İbarede (a)na kem okunarak ‘mat Kem-reka’ ve ‘the mother Kem River’ [anne Kem nehri] şeklinde anlamlandırılan kelime üzerinde duralım.

Naşirlerce (a)na kēm okunan kelimenin sonundaki {-m} ünsüzü birinci teklik şahıs iyelik eki olarak kabul edildiğinde geriye runaları kalmaktadır. Bu dört runa (a)na (e)ke şeklinde de transkripsiyonlanabilir.

Köl Tigin yazıtının Kuzey yüzünün 9. satırında *ög(ü)m k(a)tun ul(a)yu ögl(e)r(i)m (e)k(e)l(e)r(i)m kelüngünüm kunç(u)yl(a)r(i)m* ‘annem Hatun ve sütannelerim, gelinlerim’ ibaresi yer almaktadır. Bir canlının ancak onu doğuran bir annesi olur. Asil veya varlıklı ailelerde doğan çocuğu büyüten, onu emziren başka kadınlara ise ‘sütanne, daye’ denilir. Dolayısıyla *öglerim* kelimesini ancak ‘sütannelerim’ olarak anlayabiliriz. *ögl(e)r(i)m (e)k(e)-l(e)r(i)m* ibaresindeki *ög eke* söyleyişi de ancak ikizleme (*Synonymkompositum*) olarak kabul edilebilir. *ög (e)ke* ikizlemesinin paralel bir şekli de Yenisey yazıtlarında geçen *(a)na (e)ke* ikizlemesidir. Eski Türkçedeki bu ikizleme daha sonraları Çağatay Türkçesinde *aneke ~ eneke ~ ineke* (Doerfer 1965: 419) şekillerinde kullanılmıştır.

BARUTÇU-ÖZÖNDER’in *Muhakemetü’l-lugateyn: İki dilin Muhakemesi* (1996: 54-55) adlı eserinin *ineke* maddesinde verdiği *ana+ke > aneke > eneke ~ ineke* açıklamasına karşı Doerfer 1965: 419’de ‘?’ işaretli açıklamasını, Göktürkçedeki örneklere dayanarak *ana + eke*’den *ana eke > aneke > eneke ~ ineke* şeklinde açıklama imkânı doğuyor.

Benim görüşüme göre E-144 ile E-145’te geçen ibareler paralel özellikler taşımaktadır. Yine bu iki yazıtta *(a)neke-m* şeklinde ayırabileceğimiz kelimeyi ‘sütannem’ şeklinde açıklayabiliriz. Böylece *(a)nekem k(a)tun* ‘sütannem hatun’ olarak anlaşılır ve *k(a)tun* kelimesinin E-3, E-12, E-72, vs. gibi yazıtlarda geçen ‘nehir adı’ olan *k(a)tun* kelimesi ile ilgisi kalmamış olur. Böylece duvar yazısı metnini,

Alp Sol İnal² ağıp abadga täjri Anakem Katun kabışıp yeg aşığ kılur biz (a)t yer biz “Alp Sol İnal yükselerek (?), Abadga Tejri (?) sütannem Hatun kavuşarak/gelecek, iyi yemeği yaparız. At (eti) yeriz” şeklinde okuyup anlamak imkânı doğar.

21-25 Ekim 2012 tarihleri arasında Berlin’de toplanan “*Altay-Sayan-Tien Shan-Mongo-lia. Non-classical Old Turkic Runiform Inscriptions: Decipherment and Interpretation*” adlı sempozyumda sunduğum “*Vorschläge über einige Lesen und Bedeutung von der Kemçik-Çirgak (E-41) Runeninschrift*” [Kemçik-Çirgak (E-41) Runik Yazıtı Üzerine Bazı Okuma ve Anlamlandırma Önerileri] adlı bildirimde Kemçik Çirgak (E-41) yazıtının 6. satırı olan *er erdemim adakı : egeçimge : ana egem eçi eget :*

² Benim *Alp Sol İnal* okuduğum kişi adının ilk iki kelimesi Moğolistan’da bulunan bir başka kaya yazıtındaki *Alp Sol Töpek ~ Töpek bitidim* cümlesinde de geçmektedir.

yiriltim ibaresini МҮҮР:ҺҮҮБҮҮД: ХҮҮҮҮ: ҮҮҮҮҮҮҮҮҮ “Ich habe mich am Ende meiner tapferen Zeit von meinen lieben Mutter, Amme, Brüder und Schwester getrennt” [Erlık (kahramanlık) faziletimin sonu (olarak) sevgili anneciğimden, sütannem, ağabeylerim (ve) ablalarımından ayrıldım] şeklinde okuyup çevirmiştim. Kemçik Çirgak yazıtında geçen (a)na (e)ge ikizlemesinin E-144 yazıtında geçen (a)na (e)ke ikizlemesinin varyantı olduğu anlaşılıyor.

Kurgak-I (Altay 78)

Metni bulan KUBAREV ile oğlu tarafından 84 runa olarak tespit edilen 20 kelimelik metin Klyaştornıy-Kubarev 2002: 78-82; Tseveendorj-Mönhtulga 2004-2005: 151-154; Tıbıkova et al 2012: 120-122; Vasilyev 2013: 208-209 ve Ōsawa 2015: 140 tarafından beş kez işlenmiştir. Kurgak-I (A 78) üzerinde yapılan çalışmaların bibliyografyası şöyledir: Kubarev-Kubarev 2001: 341-342; Kubarev-Kubarev 2002: 439-440; Klyaştornıy-Kubarev 2002: 78-82; Tseveendorj-Mönhtulga 2004-2005: 151-154; Tıbıkova et al 2012: 120-122; Vasilyev 2013: 208-209; Ōsawa 2015: 140-141.

Kötü bir durumda olan metnin üstünde bir ayı, sağında bir avcı süvari, önünde köpeği, köpeğin önünde bir geyik, geyiğin önünde diz çökerek yayını grip geyiğe ok atan bir avcı resmedilmiştir (Resim III). 3., 5., 7., 8., 9., 10., 12., 15., 16., 18. ve 20. kelimelerin sonundaki ↓ işareti : yerine kullanılmıştır.

Metin ilk olarak KLYAŞTORNIY ile KUBAREV tarafından transkripsiyonlanarak çevrilmiştir (2002: 78-82):

t(e)m(i)r (a)pa ogl(ı)m (e)siz ök(ü)nç(i)g (a)tı s(o)kul(u) (a)lp k(e)tr(e)k ök(ü)nç(i)g y(i)g(i)tim k(i)z(i)m k(e)d(i)m(i)z b(a) (a)da b(e)r(i)lt(t)(i) b(e)ñü buñs(ı)z k(a)ldı ök(ü)nç(i)g (i)k(i)rt(i)m “Hey, Temir apa oğlum! Hey, üzüntü, keder! Onun atı (kurban edilsin) kesilsin! Hey, kahramanların en güçlüsü! Ne yazık ki! Benim küçük oğlum (yiğidim) ve kızım! Hıçkıra hıçkıra elbiselerimiz yırtılsın! (Senin) ebedi bengü taşın (senin sonsuzluğun) sınırsız kaldı! Ne yazık ki! (Ben ise) çok üzgünüm”.

Kurgak-I (A 78) metni ikinci kez Moğolistan’da işlenmiştir (Tseveendorj-Mönhtulga 2004-2005: 151-154):

temir apa oglım, siz ökünçögä atı sakınılıñ alp yirkä ökünçögä yegä(t)tim. yez eb ye(t)di(m)iz bende beriltiñ bilüñ bunsız kaldı. ök umay kerisi “Temir Apa-ıyn huu min’, ta Ökünç-Öge nereer dursagdagtun. Baatrın gazar Ökünç-Apa örgömlögdöv bi. Yez Eb-t es hurlee bid. Nad ördöv çi (zayaev). Medegtun. (Ter) zovlonguy uldee. Garts Umay tolgoy. [The son of Temir apa, let us reminisce on the name of Ökünçögä. I was elevated to Ökünçögä at hero place. We did not reach to Yez Eb. You was given to me. Know it. He has left without sorrow. (...) only Umay Hill.]”

Kurgak-I (A 78) metni üçüncü olarak Tıbıkova et al 2012: 120-122’de okunmuştur. Yayında metin hakkında şu bilgiler verilmiştir:

Açıklama: Mezar yazıtı, Kurgak dağının kuzey sırtlarında modern kışlığın yanında 161 x 100 cm’lik büyüklüktedir. Vladimir D. Kubarev ile Gleb V. Kubarev tarafından 2001 yılında bulunmuştur. Yazıt av sahnesinin anlatıldığı resimlerin yanında bulunmaktadır. Yazıt, resimle birlikte yönü kuzeye bakan dikey kaya düzleminde yerleştirilmiştir. Satırın sağ ve alt tarafında köpekle birlikte bir atlıdan kaçan ayı ile geyiği ve onları hazır okuyla bekleyen bir okçuyu tasvir eden av sahnesi çizilmiştir. V. D. Kubarev ile G. V. Kubarev’e göre bu kayanın eteğinde kısmen tahrip edilen yığınla birlikte Geç Orta Çağ veya etnoğrafik bir mezarlık kurulmuştur. Bununla birlikte burada bazı at kemikleri mevcuttur. (Kubarev & Kubarev 2002: 78) Söz konusu mezar yazıtının burada gömülmüş olan insana ait olup olmaması belli değildir.

Yatay şekildeki eğri yazıt verilerimize istinaden 85 runadan ibarettir. Uzunluğu 83 cm, harflerin yüksekliği ise 1.3-1.7 cm’dir. Yazıt genel olarak iyi durumdadır. Lâkin bazı runalar maalesef tekrar çizildiği için okunamayacak kadar zarar görmüştür. Bununla birlikte KUBAREV ile oğluna göre yazıt 81-83 simgeden ibarettir. Bazı simgeler kötü okunmaktadır. Bizim verilerimize göre ise 85 simgeden oluşmaktadır. Yazıtın son simgeleri ise kötü okunmaktadır.

Tıbıkova et al 2012’de yapılan transkripsiyon ve çeviri şöyledir:

(1-21) t(ä)m(i)r (a)pa ogl(u)m-a (ä)s(i)z ök(ü)nç(ü)g-a / ök(ü)nçge (a)t(ı)m (22-46) kul(u)ña / kul (a)ña // atı+m kol(u)ña (a)l(i)p // (a)lp körki / (a)lp kü (e)rki / ök(ü)nç(ü)g-a / ök(ü)nçge y(e)g(ä)td(i)-a / y(i)g(i)t (...) (47-67) y(e)d(i)m(i)z-a (e)v(i)nde b(e)ş (e)rt(i)n-a b(e)ş / b(a)ş öñ-a: (ä)v (68-85) ons(u)z k(a)ldı-a ök(ü)nç(ü)g-a/ök(ü)nçge

“(1-21) Temir-Apa, benim oğlum! Çok yazık! Eyvah! Benim adımlı, (22-46) senin kuluna/ benim atımı, senin kuluna / benim atımı, senin kollarına (ellerine) // Bahadırılık tecessümü (oluşumu) // şüphesiz bahadırılık şöhreti/ bahadırılık ünü (şöhreti ve gücü // Çok yazık!

(Ben) iyileştirdim (...) (47-46) (Biz) yedik. Kendi evinde beşini bıraktın! Beş yüzlü ev (68-65) sensiz kaldı. Çok acı! Çok yazık!”.

Kurgak-I (78) metni dördüncü olarak VASİLYEV (2013: 208-209) tarafından işlenmiştir. VASİLYEV, metin hakkında bilgi vermekte, metnin elle yapılmış kopyasını vermekte, transkripsiyon ile çeviriyi de Klyaştorıny-Kubarev çalışmasından aynen nakletmektedir:

Transkripsiyon:

temir apa oğlum esiz ökünçig atı sokulu alp ketrek ökünçig yigitim kızım kedimiz ba ada berilt(t)i beñü buñsız kaldı ökünçig ikirtim

“Hey, Temir apa oğlum! Hey, üzüntü, keder! Onun atı (kurban edilsin) kesilsin! Hey, kahramanların en güçlüsü! Ne yazık ki! Benim küçük oğlum (yiğidim) ve kızım! Hıçkıra hıçkıra elbiselerimiz yırtılsın! (Senin) ebedi bengü taşın (senin sonsuzluğun) sınırsız kaldı! Ne yazık ki! (Ben ise) çok üzgünüm”. (Klyaştorıny-Kubarev 2002)

Kurgak-I (A 78) metni beşinci olarak ŌSAWA tarafından işlenmiştir. ŌSAWA'nın transkripsiyonu ve çevirisi şöyledir:

temir apa oğlum äsüz ökünçig ä at sakınılıng a alp yirkä ök(ü)nç(i)g a yigitim a ikkizim yädmäz ä bängide bärilting a bängüing bünsüz kaldı a ökünçig egriş

“Temir Apa, my son, I am sad! Your regret, alas! You (your) fame should be thoughtful, alas! To the brave place, your regret, alas! My young man, alas! My twin, they can not satisfy. Alas! You were seperated from the pleasure. Alas! Your eternal rock, alas! He was a kind-hearted man, alas! Your regret, alas! Grief surrounded him. (2015: 140-141)

Bu son okuma ve çeviriyi satır satır inceleyelim:

temir apa oğlum äsüz ökünçig ä “Temir Apa, my son, I am sad! Your regret, alas!” [Temir Apa oğlum, Ben üzgünüm, senin pişmanlığın, heyhat!]

at sakınılıng a alp yirkä ök(ü)nç(i)g a “You (your) fame should be thoughtful, alas! To the brave place, your regret, alas! [Senin ünün/şanın düşünceli olmalı, heyhat! Cesur yere, senin pişmanlığın, heyhat!]

yigitim a ikkizim yädmäz ä “My young man, alas! My twin, they can not satisfy. Alas!” [Benim genç adamım (=evlâdım), heyhat! Benim ikizim tatmin edemezler, heyhat!]

bängide bärilting a “You were seperated from the pleasure. Alas! Your eternal rock, alas!” [Huzur ve mutluluktan ayrıldın, heyhat! Senin ebedî kayan, heyhat!]

bängüing bünsüz kaldı a ükünçig egrişî “He was a kind-hearted man, alas! Your regret, alas! Grief surrounded him.” [(O) iyi kalpli bir adamdı, heyhat! Senin pişmanlığın, heyhat! (Onu) acı / üzüntü kuşattı.]

Bu beş yayımdan sonra SERTKAYA, Kurgak-I (A 78) metnini şöyle okumakta ve çevirmektedir:

$t(e)m(i)r (a)pa og(u)l(u)m : (e)siz : ök(ü)nç(ü)g : (a)t(i)ñ kol(u)ñ : (a)lp(i)ñ : yür(e)k[(i)ñ] : ök(ü)nç(ü)g$
 $: y(e)g(e)tdim(i)z y(e)d[d](i)m(i)z (e)b(i)ñde b(i)r (e)rt(i)ñ : b(e)ñjüñ : b^2un^1s^2(ü)z k(a)ldı : ök(ü)nç(ü)g$
 $: k(i)r(i)şî (?) (veya) ik(i)r(i)şî (...)$

“Temir Apa oğlum! Heyhat! Ne yazık! (Senin) atın, (senin güçlü) kolun, (senin) kahramanlığın, (senin cesur) yürek(in), Ne yazık! Biz yegettik, biz yettik. Evinde bir (tek) kişi (= oğul) idin. Bengü taşın (dolayısıyla mezarın) sahipsiz kaldı. Ne yazık!”

Runik harfli kelimelerin tek tek transliterasyonu ve transkripsiyonu:

1. $\Upsilon \gg h$ $t^2mr^1 = t(e)m(i)r$
2. $\mathbb{11}$ $pA = (a)pa$
3. $\mathbb{1} \gg \mathbb{1}^1 \mathbb{A}$ $wg^1l^1mA = og(u)l(u)m :$
4. $\Upsilon \Pi$ $s^2yzA = (e)siz :$
5. $\mathbb{1} \mathbb{E} \mathbb{3} \mathbb{7} \mathbb{N}$ $\dot{w}k^2nçg^2A = ök(ü)nç(ü)g :$
6. $\Upsilon \mathbb{1} \mathbb{A}$ $t^1yñnk = (a)tññ$
7. $\mathbb{1} \mathbb{1} \mathbb{1} \mathbb{1} \mathbb{H}$ $kwl^1nkA = kol(u)ñ :$
8. $\mathbb{1} \mathbb{1} \mathbb{1} \mathbb{1}$ $l^1pnkA = (a)lp(i)ñ :$
9. $\mathbb{1} \mathbb{1} \mathbb{1} \mathbb{1} \mathbb{9}$ $y^2yr^2nkA = y(i)r(i)ñ : = yür(e)k : (yür(e)k(i)ñ yerine).$
10. $\mathbb{1} \mathbb{E} \mathbb{3} \mathbb{7} \mathbb{N}$ $\dot{w}k^2nçg^2A = ök(ü)nç(ü)g :$
11. $\Upsilon \gg \mathbb{1} \mathbb{X} \mathbb{H} \mathbb{E} \mathbb{9}$ $y^2g^2t^2dymz = y(e)g(e)tdim(i)z$
12. $\mathbb{1} \mathbb{H} \gg \mathbb{X} \mathbb{9}$ $y^2d^2mz = y(e)d[d](i)m(i)z :$

13. 1x1x b²nkda = (e)b(i)ηde
14. ʎx b²r² : b(i)r
15. 1yhy r²t²nkA = (e)rt(i)η :
16. 1yhyx b²nkwnkA = b(e)ηüη :
17. ʎl>>x b²wn¹s²z = b²un¹s²(ü)z (büns(ü)z yerine)
18. 1ʎʎH k¹l¹dyA = k(a)ldı :
19. 1εʎʎ w^knkçg²A = ök(ü)nç(ü)g :
20. ʎ^ʎʎ k²r²ʎI = k(i)r(i)ʎi (?) (veya) ʎ^ʎʎ ʎk²r²ʎI = ik(i)r(i)ʎi (?)

Nâşirlerin birbiri ile çelişen değişik okumaları ile ilgili bazı açıklamalarımı burada zikretmek istiyorum.

ökünçig okunan ünlem ERDAL tarafından (1991: 281-282, 363-367) *ökünç+sig*'den getirilmektedir. Benzer örnek olarak *adinçig* < *adinç+sig* zikredilebilir. Kurgak-I A 78'de A runası kelime sonlarında : karşılığında kullanıldığı için kelimeyi *ökünçig-e* > *ökünçge* okumak doğru tercih olamaz. Ben kelimeyi *ök(ü)nç(ü)g* okuyorum. Krş. Bayan-Kol E-100/2 *ökünçüg*.

Buna karşılık Moğol meslektaşlarımız *ök(ü)nç(ü)g* okunan ünlemin sonundaki A runasını kelime ayırma işareti karşılığındaki : yerine /e/ ünlüsü olarak okuyup *Ök(ü)nç Öge* şeklinde bir kişi adı buluyorlar ve bunu Yenisey yazıtlarındaki *Kümüül Öge*, Talas yazıtlarındaki *Küç Öge* ve Cengiz Han'ın Moğolcadaki unvanı *Temüjin-üge* ile birleştiriyorlar.

Metnin elle yapılan kopyasında istinsah hataları dışında runaların yanlış teşhisi de söz konusudur. Tıbıkova et al 2012 yayımındaki kopyada *(a)tım kol(u)η-a (a)lp(i)η-a (a)lp yir(i)η-e ök(ü)n-ç(ü)g-e* şeklinde kayıtlı ibaredeki istinsah hatası *(a)lp(i)ηa* kelimesinden sonra tekrar metinde olmayan ʎ (a)lp runalarının yazılmasıdır. Yanlış runa tespitine örnek olarak da *(a)tım* şeklinde verilen ilk kelimenin *(a)tıη* şeklinde m runası yerine η runası ile tespit edilmesi gerektiğidir. (Kubarev-Kubarev 2001 kopyasında öyledir.) Yine üçüncü kelimenin *yir(i)η-e* değil *yür(e)-k(i)η-e* şeklinde okunması gerektiği kanaatindeyim. Çünkü Kubarev-Kubarev kopyasında *y²yr²k²A* şeklinde kopya edilen kelimedeki ikinci runanın ʎ /I/

runası değil deforme olan bir \aleph /w/ runası olduğu görüşündeyim. Bana göre $y^2\ddot{w}r^2k^2A$ kelimesi *yür(e)k* : okunacak bir imlâ ile kopya edilmiştir. Ben ibareyi *(a)tıη : kol(u)η : (a)lp(i)η : yür(e)k[(i)η] : ök(ü)nç(ü)g* : şeklinde okuyor ve “(senin) atın, (senin güçlü) kolun, (senin) kahramanlığın, (senin cesur) yüreğin, ne yazık” şeklinde anlamlandırıyorum. Bu okumamı E-44/8’de geçen *alp kolum erdem yürekim* ibaresi ile de destekliyorum.

Tıbıkova et al 2012’de *(e)v(i)nde b(e)ş (e)rt(i)n-a* “Kendi evinde beşini bıraktın!” okunan cümleyi ben *(e)b(i)ηde b(i)r (e)rt(i)η* : “Evinde bir (tek) kişi (= oğul) idin” olarak anlıyorum. *b(e)ş / b(a)ş öη-a : (ä)v ons(u)z k(a)ldı-a* okunarak “Beş yüzlü ev sen(in)siz kaldı” şekillerinde okunan cümleyi de *b(e)ηüη : b²un¹s²(ü)z k(a)ldı : ök(ü)nç(ü)g* : Bengü taşın (dolayısıyla mezarın) sahipsiz kaldı. Ne yazık!” şeklinde okuyor ve anlıyorum.

14. Volker Rybatzki; Hu Hong, “*The Irk Bitig, the Book of Divination. New Discoveries Concerning its Structure and Content*” (s. 149-173) başlıklı araştırma üç bölümden oluşmaktadır:

1. The physical format of the Irk Bitig
2. The Old Turkic text of the booklet
3. The Chinese texts of the booklet

Üç bölümden oluşan araştırmanın ilk bölümünde özellikle yazmanın sahiplerinin sıralanması ve bir araya getirilmesi özellikleri BBMB (= Butterfly-Binding manuscript booklet) tarzının A ve B tipleri ile karşılaştırılarak açıklanmaktadır. İkinci ve üçüncü bölümlerde ise Türkçe ve Çince metin sıralamasının özellikleri üzerinde açıklamalar, daha sonra da *Fa-shi-zan* ve *Fo tzu ch’uan tsan* ile ilgili karşılaştırma listeleri yer almaktadır.

15. Oleg A. Sosedko, “*Development of an Electronic Database of Altai Runic Inscriptions*” (s. 174-179) başlıklı araştırmasında Data tipleri, Data’nın dijital olarak işlenmesi ve malzemenin internet üzerinde dijital olarak yayımı ve bu yayımın kullanılması konularında bilgisayar bilgileri vermektedir.

16. Larisa N. Tıbıkova, “*Characteristic Features of the Old Turkic Epitaps of Mountainous Altai*” (s. 180-185) başlıklı araştırmasında Daha önce ERDAL ve NEVSKAYA

ile birlikte yayımladığı Altay yazıtlarından bazılarını yeniden değerlendirmekte ve Altay yazıtlarının bazı özelliklerini Yenisey yazıtlarında geçen özellikler ile karşılaştırmaktadır.

17. Larisa N. Tıbıkova; Alexandra T. Tıbıkova, “*Documentation and Research on Old Turkic Runic Inscriptions*” (s. 186-200) başlıklı araştırmalarında önce Dağlık Altay bölgesinde bulunan runik yazıtlar hakkındaki tarihî bilgiler verilmekte sonra da XX. yüzyılda bu yazıtların bulunma ve yayımlanma tarihçesi geniş bir şekilde anlatılmaktadır.

Dağlık Altay Bölgesinin Runik harfli yazıtları üzerine bu güne kadar üç temel çalışma yayımlanmıştır. Bunlardan ilki Tıbıkova et al 2012 adlı albümdür. Bu albüme bölgede tespit edilen malzemenin doksan tanesi hakkında kronolojik bir liste de yer almaktadır.

2013 yılında VASILYEV’in “*Korpus Tyurkskih Runičeskih Nadpisey Yujnoy Sibiri. Čast 1. Drevnetyurkskaya Epigrafika Altaya*” [Güney Sibiry’a’nın Türkçe Runik Yazıtları Külliyyatı. Bölüm 1. Altay’ın Eski Türkçe Epigrafisi] adlı eseri Astana’da Halkaralık Türk Akademiyası [Uluslararası Türk Akademisi] tarafından yayımlanmıştır. Bu eserde bölgedeki 75 yazıt işlenmiştir.

KONKOBAYEV’in başkanlığında USEYEV ve ŞABDANALİYEV’den oluşan Kırgız araştırma ve inceleme grubu Dağlık Altay bölgesinde araştırmalar yapmış ve birçok yeni yazıt bulmuştur. Böylece Dağlık Altay Bölgesinin Göktürk harfli yazıtlarının sayısı 114’e yükseltilmiştir. Kırgız Araştırma ve İnceleme grubu 111 yazıtı değerlendiren çalışmasını Halkaralık Türk Akademisi başkanlığına teslim ettikten sonra son üç yazıtı bulduğu için, son üç yazıt eserde yer almamaktadır. 111 yazıttan oluşan bu malzeme “*Altay Cumhuriyeti’ndeki Eski Türk Yazıtları Albümü*” ve “*Atlas Drevnetyurkskih Pis’mennih Pamyatnikov Respubliki*” Altay başlıkları ile 2015 yılının Aralık ayında Astana’da Halkaralık Türk Akademisi [Uluslararası Türk Akademisi] tarafından yayımlanmıştır.

18. Fahima M. Xisamova, “*Participle Forms in Orkhon-Yenisei Texts and in the Tatar Language*” (s. 201-205) başlıklı araştırmasında {-dUk}, {-mİş}, {-mAz} gibi partisip şekillerinin runik metinlerdeki kullanılışlarını vermekte ve bu partisip şekillerinin Kıpçak-Tatar Türkçesindeki kullanılışlarını değerlendirmektedir.

19. Abdurişhid Yakup, “*Lacuna filling’ in Old Turkic Runiform Inscriptions*” (s. 206-214) başlıklı araştırmasında runik ve Uygur harfli eski Türkçe metinlerde boş bırakılan bazı yerlerin doldurulması üzerine değerli tekliflerde bulunmaktadır.

1. “Context-based ‘lacuna-filing” başlıklı bölümde Tonyukuk yazıtının Doğu yüzünün 3. satırında geçen ve 1899’da Radloff tarafından “... boldı” şeklinde okunan fiilin ön tarafı *art[uk[i] kırkız] küç[lig kağan yağımız] boldı* şeklinde doldurulmuş.

2. “Historical evidence-based ‘lacuna-filing,” başlıklı bölümde Şine Usu yazıtının Kuzey yüzünün 4. satırındaki *tür (...)* *çak elig yıl olurmuş* ibaresindeki boşluk (Moriyasu 2009: 10)’da *türk kağan çak yıl olurmuş* şeklinde okunmuş. Ancak Şine Usu’nun son neşrini yapan Osman MERT bu cümleyi *türük [kıp]çak elig yıl olurmuş* şeklinde okuyor.

3. “Rekonstruction of unwritten vowels” başlıklı bölümde Tonyukuk yazıtının birinci taşının Güney yüzünün ilk satırında geçen *(a)nça ol(u)r(u)r (e)rkli : Og(u)zd(?)nt(?)n : (...)* *kelti* cümlesindeki yazılmamış ünlüleri değerlendiriyor. *Og(u)zd(a)nd(a)n* (Radloff 1899: 5), *Og(u)zd(a)nt(a)n* (Malov 1951: 6), *Og(u)zd(u)nt(a)n* [EDPT 741b, Tekin 2003: 84, 222], *Og(u)zd(u)nt(u)n* (Rybatzki 1997: 46), *Og(u)zd(i)nt(a)n* (Suzuki 2008: 5).

YAKUP, Sertkaya 1996 *Og(u)zd(i)nt(i)n* okumasını görmemiş. SERTKAYA, bu okumasını “Zamirlerde Katmerli Çekim Üzerine” başlıklı bildirisinde yapmış (1996: 17-32) ve benzer örnek olarak da Şine Usu yazıtının Güney yüzünün 4. satırında geçen *t(a)şd(i)nt(i)n* örneğini vermişti.

SERTKAYA’ya göre {-dXn}+{-tXn} gramer şekli ablatif+ablatif şeklinde bir katmerli zamir çekimidir. Benzer gramer şekli de ablatif +lokatif olarak {-dXn}+{-tA} şeklinde geçer. *b(e)n yir(i)d(i)nta y(a)n t(e)g(e)y(i)n* (Tonyukuk I, G 4) ve *kün to-ğuşdın-ta kün batışı-ga-ça* (Oğuz Kağan Destanı, 317-319 = 36. sahife, 3.-4. satırlar).

Buna göre, *Oguz* kelimesinden sonra gelen ilk unsurun Radloff 1899 ve Malov 1951 tarafından *d(a)n*, Clauson 1972, Rybatzki 1997 ve Tekin 2003 tarafından *d(u)n* şeklindeki doldurmaları yanlış, Sertkaya 1996 ve Suzuki 2008 tarafından yapılan *d(i)n* doldurmaları doğrudur. Çünkü benzer şekil *Oğuz Kağan Destanı*’ndaki katmerli zamir çekiminde -i- ünlüsü ile *dın-ta* şeklinde yazılmıştır.

Oguz kelimesinden sonra gelen ikinci unsurun Radloff (1899) tarafından $d(a)n$, Malov 1951, Clauson 1972, Tekin 2003 ve Suzuki 2008 tarafından $t(a)n$ ve Rybatzki 1997 tarafından $t(u)n$ doldurmaları yanlış, Sertkaya 1992 tarafından yapılan $t(i)n$ doldurması doğrudur. SERTKAYA, $Og(u)zd(i)nt(i)n$ örneğine benzer şekil olarak Şine Usu G 4'te geçen $t(a)şd(i)nt(i)n$ örneğini vermişti.

ERDAL, *A Grammar of Old Turkic*'te (2004: 31) zamirlerin katmerli çekimi hakkında “Sertkaya 1992 describes the recursivity of case suffixes with pronouns” der.

4. “Source text-based ‘lacuna-filling’” başlıklı bölümde Berliner Turfan Texte I, B 97'de *bilge biliglig yula ... künke okşayur* şeklinde tamir edilerek olunan ibare Taisho, 85, Nr. 2732, 2a27'deki Çince cümleye dayanılarak *bilge biliglig yula kün tengri teg y[arusar]* şeklinde tamamlanmış.

20. Peter Zieme, “Eine Runeninschrift aus Kumtura” (s. 215-224) başlıklı araştırmasında PELLIOT tarafından Kumtura'da çekilen ve halen Musée Guimet'de bulunan resimlerde ki Runik ve Uygur harfli iareleri değerlendirmiştir.

Runik harflerle yazılan $d(a)rm(a)r[(u)ç]$ buka $t(i)gin ram çor b(e)g$ ibaresindeki $d(a)rm(a)r[(u)ç]$ kelimesi Sanskrit *dharmarûçi* kelimesi olup tanınmış destanî bir kralın adıdır. *Buka t(i)gin* bir şahıs adı, *ram çor b(e)g* ibaresindeki *ram* kelimesi Sanskrit *Aram* kelimesidir. İbarenin devamında bulunan dördüncü isim fotoğraftan okunamamaktadır.

ZIEME, Çince yazıt içerisinde de Uygur harfleri ile *darmaten*, *şilazen* ve *şanadaz şila* isimlerini okumuş ve bunlardan *darmaten* kelimesinin kökenini Sanskrit *dharmadana*, *şilazen* kelimesinin kökenini Sanskrit *şilasena* olarak teşhis etmiştir.

ZIEME, bu metinlerin yazılma tarihlerini de X.-XI. yüzyıl olarak düşünmektedir.

Sonuç olarak, 20 meslektaşımızın değerli araştırmalarını ihtiva eden “*Interpreting the Turkic Runiform Sources and the Position of the Altai Corpus*” adlı derleme eserin nâşirleri olan NEVSKAYA ile ERDAL'ı bu yayınlarından dolayı tebrik ediyoruz.

A RUNIC INSCRIPTION ON A SILVER VESSEL FROM THE BRATSK RESERVOIR

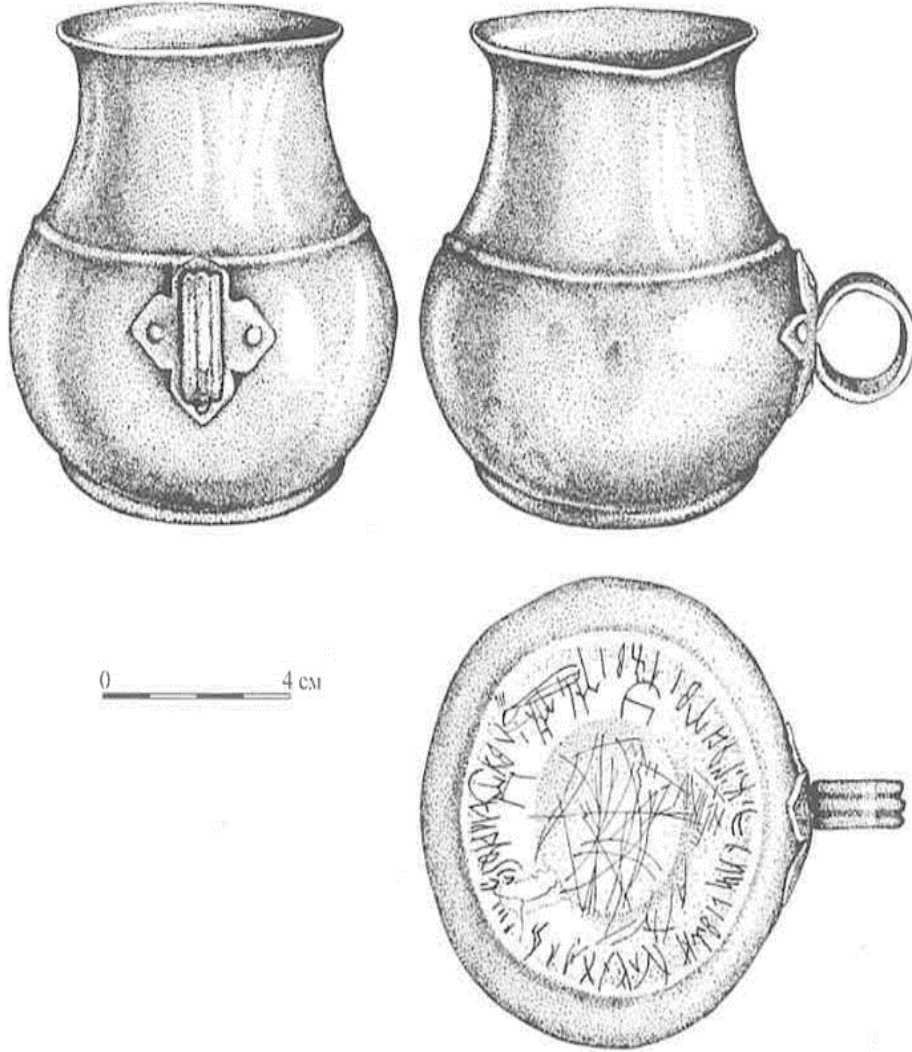

Fig. 2: The Murujskij silver vessel with a runic inscription on its bottom

Resim I

I. V. MALJUŞENKO'nun özel koleksiyonundaki gümüş maşrapa.

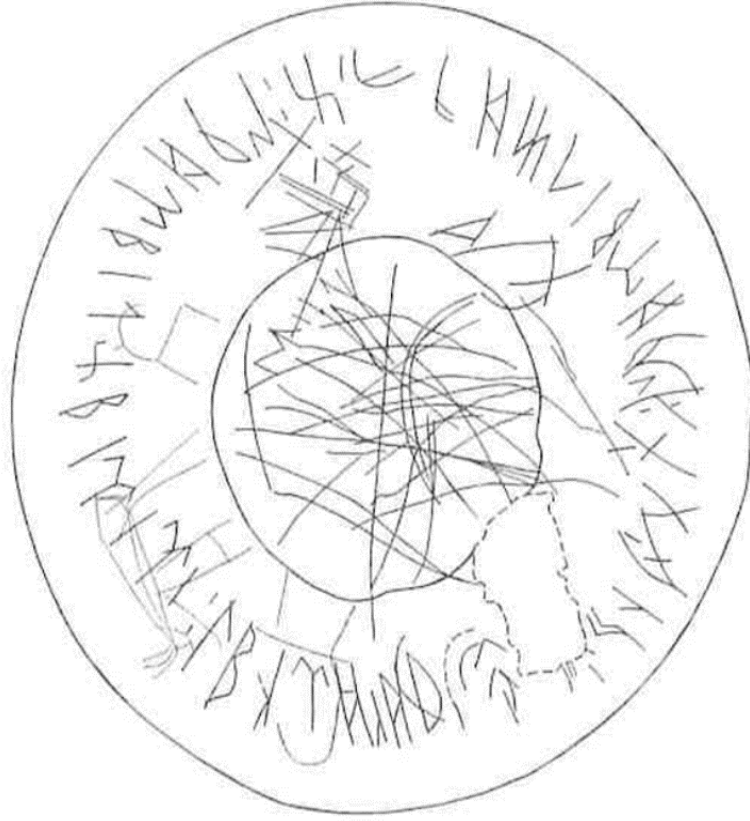
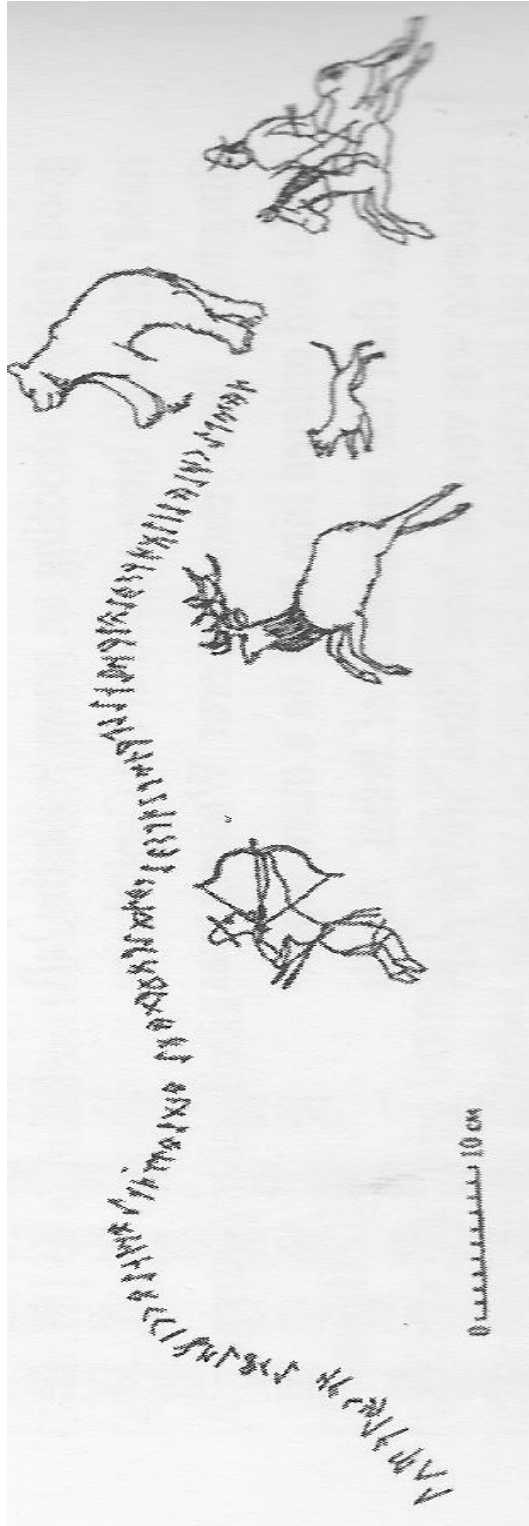

Fig. 3: A copy of the runic inscription on the bottom of the Murujskij vessel

Resim II

I. V. MALJUŞENKO'nun özel koleksiyonundaki gümüş maşrapanın tabanı.

Resim III

Kurgak-I (Altay 78).

Kısaltmalar

DLT = Dīvānu Lugāti't-Türk.

EDPT = Clauson 1972.

Kaynakça

AYDIN, E. (2015). Yenisey Yazıtları, Konya: Kömen Yayınları.

BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. S. (1996). Muhakemetü'l-Lugateyn (İki Dilin Muhakemesi), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BASKAKOV, N. A. (1964). Russko-Altajskij Slovar' (okolo 33000 slov), Moskva: Izdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.

BASKAKOV, N. A.; A. I. İNKİJEKOVA-GREKUL (1953). Xakassko-Russkij Slovar' (okolo 14000 slov), Moskva: Gosudarstvennoye Izdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey.

BASKAKOV, N. A.; T. M. TOŞÇAKOVA (1964). Ojrotsko-Russkij Slovar' (okolo 10000 slov), Moskva: OGIZ.

BAZILHAN, N. (2014). "Kazakistan'da Bulunan Göktürk Yazıtları Hakkında", Teke, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 3/2: 1-12.

BAZİN, L. (1974). Les Calendriers Turcs Anciens et Medievaux, Lille. (Doktora Tezi).

BAZİN, L. (1991). Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien, Budapest: Akadémiai Kiadó.

BAZİN, L. (2011). Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri, Çev. V. KÖKEN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BOMBACI, A. (1974). "On the Ancient Turkish Title *şad*", Gururājamañjarikā: Studi in Onore di GIUSEPPE TUCCI, Instituto Universitario Orientale, Napoli: 191-192.

BUTANAYEV, V. Y.; O. F. SERTKAYA (2011). "Runik Yazılı Maşrapalar Üzerine (8. Hakasya'da Bulunan Runik Yazılı Gümüş Maşrapa)", Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290. Yılı (720-2010) Sempozyumu, Bildiriler, Haz. M. ÖLMEZ et al, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul: 119-130.

CLAUSON, Sir G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.

DOERFER, G. (1965). Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit, Band II, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

ERDAL, M. (1991). Old Turkic Word Formation, a functional approach to the lexicon, Vol. 1-2, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ERDAL, M. (2004). A Grammar of Old Turkic, Leiden-Boston: Brill.

ERGIN, M. (1970). Orhun Abideleri, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

KLYAŞTORNIY, S. G.; G. V. KUBAREV (2002). “Tyurkskiye runičeskiye epitafii iz Çuyskoy stepi (Yugo-Vostočnyy Altaya)”, İstoriya i Kultura Vostoka Azii, Materiali Mejdunarodnyy Nauçnoy Konferentsii Novosibirsk (9-11 Dekbrya 2002), Novosibirsk: 78-82.

KUBAREV, G. V.; V. D. KUBAREV (2001). “Runiceskaya nadpisi iz Kurgaka (Yugo-Vostočnyy Altay)”, Problemy Arheologii, Etnografii, antropologii Sibiri i Sopredelnyh Territory, VII: 341-342.

KUBAREV, V. D.; G. V. KUBAREV (2002). “Otkritiye epigrafičeskikh pamyatnikov v Çuyskoy kotloviny”, Arheologičeskiye otkritiya 2001 goda, Moskova: 439-440.

KYZLASOV, I. L. (1994). Runičeskiye Pismennosti Evraziyskiy Stepey, Moskova.

KYZLASOV, L. R. (1965). “Noviy Pamyatnik Yeniseyskoy Pis'mennosti”, Sovyetskaya Etnografiya, 1965/2: 104-113.

MALOV, S. E. (1951). Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti, Tekst' i Issledovaniya, Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

MORIYASU, T. et al (2009). “シネウス碑文訳注 (Shine-Uso hibun yakuchū)” [Shine-Uso inscription from the Uighur period of Mongolia: Revised Text, translation and Commantaire], Studies on the Inner Asian Languages, 24: 1-92.

Oğuz Kağan Destanı = Bibliothèque Nationale, Supplement Turc, 1001, Paris.

ORKUN, H. N. (1936). Eski Türk Yazıtları 1, İstanbul: Devlet Basımevi.

ORKUN, H. N. (1939). Eski Türk Yazıtları 3, İstanbul: Devlet Basımevi.

ORKUN, H. N. (1941). Eski Türk Yazıtları 4, İstanbul: Devlet Basımevi.

ŌSAWA, T. (2015). “The problem and Cultural Background of Runic Mirror Scripts of Old Turkic Epitaphs”, *Interpreting the Turkic Runiform Sources and the Position of the Altay Corpus*, Eds. İ. NEVSKAYA; M. ERDAL, Klaus Schwarz Verlag, Berlin: 140-141.

RADLOFF, W. (1899). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei (Die Inschrift des Tonjukuk)*, Zweite Folge, St. Petersburg: Glasounof.

RADLOFF, W. (1960). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte [Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy]*, Band 1-4, 's-Gravenhage: Mouton. (Photomechanische Neudruck der 1893 in St. Petersburg erschienenen Ausgabe)

RYBATZKI, V. (1997). *Die Toñuquq-Inschrift*, Szeged: University of Szeged.

SERTKAYA, O. F. (1995), *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

SERTKAYA, O. F. (1996). “Zamirlerde Katmerli Çekim Üzerine”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi*, (26 Eylül-1 Ekim 1992) Bildiri Kitabı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

SERTKAYA, O. F. (2014). “Göktürk Metinlerinde Yeni Okuma ve Anlamlandırmalar”, VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 30 Eylül-04 Ekim 2013), Bildiri Kitabı, Haz. M. ÖZKAN; E. DOĞAN, İstanbul Üniversitesi, İstanbul: 409-410.

SPASSKI, G. I. (1818). *Sibirskiy Vestnik 1, Drevnosti Sibiri*, St. Petersburg.

SPASSKI, G. I. (1819). *Sibirskiy Vestnik 2, Drevnosti Sibiri*, St. Petersburg.

SUZUKI, K. (2008). “突厥トニユクク碑文箭記：斥候か逃亡者か” (Tokketsu Tonyukuku hibun sakkı: Monomi ka tōbōsha ka) [Notes on the Turkic Inscription of Toñuquq: Does an unsolved Word mean ‘scout’ or ‘fugitive?’], *待兼山論叢, 史学篇*, 42: 55-80.

TEKİN, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.

TEKİN, T. (1988). *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TIBIKOVA, L. N. et al (2012). *Katalog Drevnetyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Gornogo Altaya, Gorno-Altaysk: Gorno-Altaysk Gosudarstvennyy Universitet.*

TSEVEENDORJ, D.; P. MÖNHTULGA (2004-2005). “Çuyn hotgorın şineer oldson runi biçees”, *Arheologiyın Sudlal, Studia Archaeologica. Institutı Archaeologici Academiae Scientiarum Mongolicae, Tomus (2)/22, Fasciculus 11: 151-154.*

TTS = XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (1996). C. 1-8, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

VASILYEV, D. D. (2013). Korpus Tyurkskih Runičeskih Nadpisey Yujnoy-Sibiri, Çası 1, Drevnetyurkskaya Epigrafika Altaya, Astana: Prosper Print.